

LEA KÕIV

Kirikukorraldus ja vaimulik elu
rootsiaegses Tallinnas

LEA KÕIV

Kirikukorraldus ja vaimulik elu
rootsiaegses Tallinnas

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 12. oktoobril 2021 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendaja: PhD Enn KÜng, Eesti ajaloo kaasprofessor

Oponent: PhD Jüri Kivimäe, Toronto Ülikooli emeriitprofessor

Kaitsmine: 11. jaanuar 2022, kell 16:15, TÜ senati saal Ülikooli 18-204

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-03-763-6 (trükis)

ISBN 978-9949-03-764-3 (pdf)

Autoriõigus: Lea Kõiv, 2021

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

TÄNUAVALDUSED

Minu kõige suurem tänu kuulub juhendajale, Tartu Ülikooli kaasprofessorile Enn Küngile – kasulike arutelude ja tagasiside eest minu uurimistööle ning kannatlikkuse eest väitekirja valmimise katkendlikuks kujunenud protsessis. Paljude inspireerivate mõttevahetuste eest tänan Rahvusraamatukogu teadurit Piret Lotmanit. Lahket abi olen saanud Inna Põltsam-Jürjolt ja Aivar Põldveelt Tallinna Ülikoolist, Helina Tammanilt Rahvusarhiivist, Tartu Ülikooli professorilt Tõnu Tannbergilt, Hamburgi Ülikooli emeritprofessorilt Norbert Angermannilt, Nordhauseni Linnaarhiivi juhatajalt Wolfram G. Theilemannilt ning Kieli Ülikooli professorilt Andreas Lutherilt. Suur tänu neile kõigile. Aitäh oponendile, Toronto Ülikooli emeritprofessorile Jüri Kivimäele. Võlgnen talle tänu ka selle eest, et juhuse läbi avastasin aastate eest enda jaoks varauusaja vaimuilma. Tänan häid kolleege Tallinna Linnaarhiivist, kes on mulle pakkunud turvalist seljatagust. Olen väga tänulik oma abikaasale Maidule, kes on mind mu tegemistes alati toetanud, ning tütarde Riinule ja Epule, kes on mulle kaasa elanud.

SISUKORD

ARTIKLITE ILMUMISANDMED	7
SISSEJUHATUS	8
1. Uurimisteemast ja -meetodist	8
2. Töö ülesehitus	14
3. Tallinna 16. sajandi teise poole – 17. sajandi kirikuajaloo historio- graafiast	16
3.1. Kirikuajalookirjutusest 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel ...	16
3.2. Uurimisloost pärast Teist maailmasõda kuni 1990. aastate alguseni.	21
3.3. Uurimisloost alates 1990. aastate algusest	23
4. Konfessionaalne ajastu, luterlik ortodoksia ja konfessionaliseerimine	28
5. Allikatest	39
6. Artiklitest: teemapüstitused, lähtekohad ja eesmärgid	42
6.1. Tallinn ja Rootsi kirikupoliitika	42
6.2. Tallinna kirikukorra kujunemine ja kontekst	44
6.3. Ilmalik <i>versus</i> vaimulik 17. sajandi Tallinnas	48
6.4. Ortodoksne luterlus ja nn uue religioossuse kajastused Tallinnas 17. sajandil	51
6.5. Tallinna eesti koguduse vaimuliku amet ja argipäev 17. sajandi algul	55
ARTIKLID	59
KOKKUVÕTE	232
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	239
SUMMARY	265
ELULOOKIRJELDUS	276
CURRICULUM VITAE	278

ARTIKLITE ILMUMISANDMED

1. Reval und die Kirchenpolitik Schwedens. – Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit, hg. v. Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Põltsam-Jürjo (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015, lk 227–255.
2. Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 15, 2020, lk 93–120.
3. „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon“: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Ajalookirjutaja aeg (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. A, Raamat ja aeg, 1), koostaja Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008, lk 63–90.
4. „Visionismus“ in Tallinn (Reval) in den 1640er–1650er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum, hg. v. Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk, u.a. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2012, lk 139–162.
5. „Uue vagaduse“ otsinguid. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2013, 2, lk 16–43.
6. Die Predigten und das „Akzidentienbuch“ des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts. – Reformation und Ethnizität. Sorben, Letten und Esten im 16. und 17. Jahrhundert, hg. v. Susanne Hose, Madlena Mahling, Friedrich Pollack (Schriften des Sorbischen Instituts, 67 / Spisy Serbskeho instituta, 67; Einzelveröffentlichungen der Baltischen Historischen Kommission). Bautzen: Domowina-Verlag, 2019, lk 127–147.

SISSEJUHATUS

1. Uurimistest ja -meetodist

Euroopa kesk- ja varauusaegse linnaühiskonna üks iseloomulikumaid tunnuseid oli religiooni ja poliitika, vaimuliku ja ilmaliku põimumine. Eriti tihedalt kasvasid linn ning kirik ja usk kokku reformatsiooni ajal ja protestantlikel aladel kristluse eri konfessioonideks killunemise ajastul, mil kadus ilmalikku-vaimulikku sfääri eraldanud teoloogiline barjäär ja kujunes uus, protestantlik vaimulikuamet. Silmas pidades reformatsiooni vallandumist linnakeskkonnas, on mõistetav, et Euroopa linnade varauusaegse kirikuajaloo historiograafias on olnud ülekaalukalt esiplaanil just reformatsioon ja selle vahetud tagajärjed. Samas on kooslus „linn, kirik, religioon“ ka hilisema 16. sajandi ja 17. sajandi kontekstis üks viljakamaid uurimisvaldkondi,¹ millest annavad tunnistust eriti alates 1960. aastatest avaldatud arvukad publikatsioonid, sealhulgas linnade kirikuajaloo üldkäsitlused.² Tugeva impulsi mitte ainult reformatsiooniaegse, vaid ka reformatsioonile järgnenud ajastu linna ja kiriku vahekorra uurimisele andis Bernd Moelleri 1962. aastal ilmunud raamat „Reichsstadt und Reformation“.³

¹ Uurimissuuna „linn ja religioon“ kohta vt nt: **Stefan Ehrenpreis, Ute Lotz-Heumann**. Reformation und konfessionelles Zeitalter (Kontroversen um die Geschichte). Darmstadt: Wiss. Buchges., 2002, lk 11–12, 29–39; **Vera Isaiasz, Matthias Pöhlig**. Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung „Stadt und Religion“. – Stadt und Religion in der Frühen Neuzeit. Soziale Ordnungen und ihre Repräsentation (Eigene und fremde Welten, 4), hg. v. Vera Isaiasz, Ute Lotz-Heumann, Monika Mommertz, Matthias Pöhlig. Frankfurt a.M., New York: Campus-Verlag, 2007, lk 9–32; **Heinz Schilling**. Die Stadt in der Frühen Neuzeit (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 24), 3., um einen Nachtrag erweiterte Auflage. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015, lk 90–107. Protestantliku vaimulikuameti kohta varauusajal vt nt artiklite kogumikke: Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte, hg. v. **Martin Greiffenhagen**. Stuttgart: Kreuz Verlag, 1984 (seal eriti lk 23–45: Friedrich Wilhelm Kantzenbach. Das reformatorische Verständnis des Pfarramtes ja lk 175–194: Wolfgang Mahrhold. Die soziale Stellung des Pfarrers. Eine sozialgeschichtlich und empirisch orientierte Skizze); The Protestant Clergy of Early Modern Europe, ed. by **Scott Dixon, Luise Schorn-Schütte**. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

² Nt **Wolf-Dieter Hauschild**. Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck: Max Schmidt-Römhild, 1981; Reformation und konfessionelles Zeitalter. Hamburgische Kirchengeschichte in Aufsätzen, 2, hg. v. **Rainer Hering, Maria Jepsen, Inge Mager, Herwarth von Schade, Joachim Tüben** (Arbeiten zur Kirchengeschichte Hamburgs, 22). Hamburg: Verlag Verein für Hamburgische Geschichte, 2004; Bremische Kirchengeschichte von der Reformation bis zum 18. Jahrhundert, 2, hg. v. **Konrad Elmshäuser**. Bremen: Bremische Evangelische Kirche, 2017.

³ **Bernd Moeller**. Reichsstadt und Reformation (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 180). Gütersloh: Mohn, 1962; Neue Ausgabe mit einer Einleitung hg. v. Thomas Kaufmann. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011.

Erinevalt rahvusvahelisest uurimisloost ei ole kirikuajalugu Eesti historiograafias linnaajaloo valdkonnana nii selgelt etableerunud,⁴ kuid niisuguse suunitlusega töid on viimasel kahel aastakümnel ilmunud eriti keskaegse Tallinna, aga ka Pärnu ja Tartu kohta.⁵ Eesti varauusaja, eelkõige 17. sajandi kirikulooga tegelemine on alates 1990. aastate algusest küll hüppeliselt edenenud,⁶ kuid sellegipoolest on ikka veel põhjust tõdemuseks, et paljusi ollakse alles teekonna alguses.⁷ Hinnang on eriti tabav linnade 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kirikuelu kohta, mis 20. sajandil on olnud üks vähem uurijahuvi pälvinud valdkondi.⁸ Selle põhjuseks võivad olla olnud kas asjaomaste allikate iseloom ja kohatine vähesus,⁹ linnade kirikuajaloo kui valdavalt „saksa teema“ maine 1920.–1930. aastatel ja pärast Teist maailmasõda ning kirikuajaloo uurimise ebasoodsad olud nõukogude ajal, kuid küllap ka kiriku ja usu vähene või ühe-

⁴ Näiteks on Heinz Schilling varauusaegse linnaajaloo „kardinaalprobleemide“ hulgas nimetanud teemasid nagu linn ja reformatsioon, linn ja konfessionaliseerimine, linn ja sekulariseerimine: **Schilling**, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, lk 54. Eesti linnaajaloo uurimise valdkonnana ei ole kirikuajalugu eraldi esile tõstetud: **Juhan Kreem**, *Was ist Stadtgeschichte in Estland? – Stadtgeschichte des Baltikums oder baltische Stadtgeschichte? Annäherungen an ein neues Forschungsfeld zur baltischen Geschichte*, hg. v. Heidi Hein-Kircher, Ilgvars Misāns (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung, 33). Marburg: Herder-Institut, 2015, lk 61–73, siin lk 67–70; **Inna Põltsam-Jürjo, Anti Selart**, Eesti keskaja uurimine 21. sajandil. – Eesti ajalooteadus 21. sajandil. *Acta Historica Tallinnensia*, 26 (2020), lk 46–61, siin lk 53–55. <https://doi.org/10.3176/hist.2020.1.02> (vaadatud 26.10.2021); **Aivar Põldvee, Marten Seppel**, Eesti varauusaja uurimine 21. sajandil. – Eesti ajalooteadus 21. sajandil. *Acta Historica Tallinnensia*, 26 (2020), lk 62–78, kirikuajalooga seonduva kohta lk 68, 71. <https://doi.org/10.3176/hist.2020.1.03> (vaadatud 26.10.2021)

⁵ **Põltsam-Jürjo, Selart**, Eesti keskaja uurimine, lk 51–52; Tallinna kohta vt eelkõige seal nimetatud Tiina Kala uurimusi.

⁶ Kokkuvõtlikke tähelepanekuid uurimisloos suundadest vt: **Marju Lepajõe**, 17. sajandi Eesti kirjakuultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust. – *Konfessioon ja kirjakuultuur*, koostaja Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 192–212; **Põldvee, Seppel**, Eesti varauusaja uurimine 21. sajandil, lk 68, 71.

⁷ **Aivar Põldvee**, *Usk ja kirjatäht*. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2017, 2, lk 125–127, siin lk 126.

⁸ Eesti- ja Liivimaa linnade kirikuajaloo kohta 16. sajandi teisel poolel on seda nentinud **Juhan Kreem**: *Die Religionsfrage auf den livländischen Ständerversammlungen 1522–1558. – Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hg. von Arno Mentzel-Reuters, Klaus Neitmann (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, 28). Osnabrück: fibre Verlag, 2014, lk 183–197, siin lk 182–183. 20. sajandil ilmunu kohta vt: **Riho Saard**, Eesti kirikuajaloo bibliograafia. Viron kirkkohistorian bibliografia. Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte (1918–1997) (Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitoksen julkaisu, 3). Helsinki: Helsingin yliopisto, Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitos, 1998.

⁹ Tallinna rootsiaegse kirikuloolise ainesega võrreldavaid rikkalikke ja kompaktselt ühes mäluasutuses säilinud kogusid (vt sissejuhatuse alapeatükist 1.5) ei ole teistest Eesti linnadest sellest ajast pärandunud, kuid ka olemasolev, peamiselt 17. sajandi materjal – kirikuvisiitatsioonide dokumendid, kirikuraamatud (Haapsalust ja Pärnust on üksikuid ka 16. sajandi lõpust) ja raadide arhiivid (hõlmavad ka 16. sajandit) on linnade kirikuajaloo osas suuresti ammendamata.

külgne tähtsustamine linna arengus.¹⁰ Kui 19. sajandil ja 20. sajandi algul Eesti linnade ajaloo ülevaateid kirjutanud baltisaksa autorid hõlmasid arhiiviallikele toetudes enesestmõistetavalt ka kiriku valdkonda,¹¹ siis hilisemates Eesti linnade ajaloo üldkäsitlustes – välja arvatud 2019. aastal ilmunud „Tallinna ajalugu“¹² – on kiriku- ja usuoludest 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil juttu vaid põgusalt¹³ või siis üldse mitte. Põhjalikuma kirikuloo osaga eristub teistest 1980. aastal ilmunud „Tartu ajalugu“.¹⁴ Olgugi kiriku-teema seal paigutatud kultuuriloo peatükki, on seda vaadeldud ka sotsiaalajaloolisest vaatenurgast. Raamatus on antud ülevaade linna kirikuhoonetest ja kogudustest, jälgitud eraldi eesti koguduse käekäiku, kirjeldatud pikemalt jesuiitide tegevust ning luterlaste ja katoliiklaste konfrontatsiooni. Ülevaates on rõhk 16. sajandi teisel poolel, mille puhul oli tänuväärne võimalus toetuda Vello Helgi põhjalikule uurimusele jesuiitidest Tartus.¹⁵ 17. sajandist seevastu on koguteoses puudutatud vaid sajandi kaht esimest kümnendit.

Eesti ajaloo üldkäsitlustes on 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi linnade kiriku- ja usuajaloo teema sageli esindatud vaid kokkuvõtetega eestikeelse vaimuliku kirjasõna edenemisest. Eesti kirikuajaloo ahta mahuga ülevaateetes on märkimisväärselt tähelepanu jagunud Tartule ja Tallinnale.¹⁶ Eesti linnade –

¹⁰ Näiteks on briti ajaloolane Derek Beales märkinud (2003), et enamik üldajaloolasi alatahtsustab religiooni osa varauusaegses ühiskonnas, alahinnates sellega ka usu jõudu tolleaegse inimese tegutsemise motivaatorina ja kaldudes religioosseid fenomene selgitama sekulaarsete asjaoludega. Vt: **Harm Klueting**. Glaubensspaltung – Konfessionsbildung – Konfessionalisierung. Theologische und historische Perspektiven. – Das Konfessionalisierungsparadigma. Leistungen, Probleme, Grenzen, hg. v. Thomas Brockmann, Dieter J. Weiß (Bayreuther Historische Kolloquien, 18). Münster: Aschendorff, 2013, lk 45–66, siin lk 65.

¹¹ **Friedrich Amelung**. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. Fellin, 1898; Dr. Hunnius' Badeführer. Th. 2.: Die Geschichte Hapsals 1228–1859: ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte für das grössere Publikum verfasst. Riga: Wilhelm Ferdinand Häcker, 1865 (lk 17–49: Rootsi aeg); **Eugen Nottbeck**, **Wilhelm Neumann**. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval: Franz Kluge's Verlag, 1904.

¹² **Lea Kõiv**. Kirikuelu. – Tallinna ajalugu, 2, koostaja Lea Kõiv, peatoimetaja Tiina Kala, toimetaja Toomas Tamla. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk 195–216.

¹³ Vt nt: **Otto Freymuth**. Tartu ajalugu keskajal ja XVI sajandil. – Tartu. Koguteos. Tartu: Tartu linnauurimise toimikond, 1927, lk 44–58, siin lk 52; **Peeter Treiberg**. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil (aa. 1625–1800). – Samas, lk 59–97, siin lk 78; **Heinrich Laakmann**. Pärnu ajalugu. – Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, toimetajad August Tammekann, Johan Köpp, Edgar Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930, lk 422–423; Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu, koostaja **Heivi Pullerits**. Tartu, 2005, lk 203–214; **Karsten Brüggemann**, **Ralph Tuchtenhagen**. Tallinn. Kleine Geschichte der Stadt. Köln, Wien *etc.*: Böhlau, 2011 (eesti keeles: Tallinna ajalugu. Tallinn: Varrak, 2013), lk 88, 129.

¹⁴ Tartu ajalugu, koostaja **Raimo Pullat**. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 96–100.

¹⁵ **Vello Helk**. Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa (Odense University studies in history and social sciences, 44). Odense: Odense University Press, 1977; eesti keeles: Jesuiidid Tartus 1583–1625. Tartu: Ilmamaa, 2003.

¹⁶ **Olaf Schild**. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1938; Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der

peamiselt Tallinna ja Tartu, põgusamalt Narva ja Pärnu – kiriku- ja usuolud 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil on vaatluse all Saksa ajaloolaste eestvedamisel ning eesti ja läti autorite osalusel valminud kogumikus „Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung“, mis hõlmab ajavahemikku 1500–1721.¹⁷ Eesti linnade kirikuajalugu on seatud fookusest lähtuvalt oma monograafiates Rootsi Läänemere provintside kirikuvalitsemise korraldamisest käsitletud eesti-rootsi juurtega ajaloolane Alvin Isberg.¹⁸

Põhjalikumaid eriuurimusi linnade kiriku- ja usuajaloo kohta 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil on ilmunud vähe,¹⁹ süvakäsitlusena on nimetada vaid Vello Helgi juba mainitud monograafia jesuiitidest Tartus. Ka üksikud artiklimahus käsitletud Tartu kirikuajaloost on suuremalt jaolt pühendatud jesuiitidega seonduvatele küsimustele.²⁰ Luterlikku minevikku heidavad valgust Eduard Philipp Körberi ülevaade linna kirikukorraldusest ja vaimulikest ning Titus Christiani Tartu rae protokollidele ja Jaani kiriku arveraamatutele toetuv kirjutis Matthias Kempfist, eesti koguduse kirikuõpetajast poola- ja veneaegses Tartus.²¹

Eesti linnade kõnealuse ajajärgu kirikuajaloo uurimise seis – jättes siinkohal kõrvale Tallinna historiograafia, millest tuleb põhjalikumalt juttu allpool – on

Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen, hg. v. **Reinhard Wittram**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956; **Riho Saard**. Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo, 2018; Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele, koostaja **Riho Altnurme**. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018 (selles on lk 141–146) erandlikult eraldi peatükk Tallinna kohta: Lea Kõiv, Tallinna kirik Rootsi ajal).

¹⁷ **Enn Tarvel**. Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721, 3 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71), hg. v. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling. Münster: Aschendorff, 2011, lk 17–99. Eesti linnu 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil on käsitletud lk 79–98.

¹⁸ **Alvin Isberg**. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 12). Uppsala, 1968; **Alvin Isberg**. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700 (Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 16), Uppsala, 1970; **Alvin Isberg**. Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 23). Uppsala, 1973; **Alvin Isberg**. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 24). Uppsala, 1974.

¹⁹ 20. sajandil ilmunu kohta vt: **Saard**, Eesti kirikuajaloo bibliograafia.

²⁰ Bibliograafiat vt: Eesti ajalugu, 3. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani, peatoimetaja ja toimetaja **Enn Küng**, toimetaja **Marten Seppel**. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013, lk 448.

²¹ **Eduard Philipp Körber**. Materialien zur Kirchen- und Prediger-Chronik der Stadt Dorpat. Aus archivärischen Quellen, in den Jahren 1825 und 1826 gesammelt [– – –]. Dorpat: 1860; **Titus Christiani**. Matthias Kempf, Pastor in der ersten Russen- und Polenzeit Dorpats. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 22 (1910). Dorpat, 1911, lk 49–91, seal eriti lk 76–91.

paremal järjel rootsiaegse Narva puhul. Narva kiriku- ja usuolusid on käsitlenud nii soome-rootsi, rootsi²² kui ka eesti ajaloolased, kelle huviorbiidis on olnud laiemalt kogu Ingerimaa. Eesti uurijatest on selles seoses viimasel ajal Narva kiriku küsimustesse süvenenud Piret Lotman.²³ Kirikuküsimused on tähtsal kohal Jaak Naberi uurimuses Rootsi riigi võimupoliitikast etniliselt ja konfessionaalselt keeruliste oludega Narvas ajavahemikus 1581–1704.²⁴ Enn Künigi artikkel Narva anglikaani kirikust on oluline panus mitte üksnes Narva ja Ingerimaa kirikuajaloo, vaid ka varauusaegse Eesti ajaloo historiograafias üpris tagasihoidlikult esindatud valdkonna, Eesti alal minoriteetsete konfessioonide ajaloo uurimislukku. Küng toob selles välja Rootsi riigi usulise tolerantsi tagamaad – Rootsi kaubanduspoliitilised huvid ja eesmärgid Narvas.²⁵

Kiriku mõju linna elukorraldusele ja -olule on aga läbiv joon Inna Põltsam-Jürjo raamatus 16. sajandi esimese poole Uus-Pärnust. Võttes kokku reformatsiooni tagajärjel 1560. aastateks toimunud muutused, tõdeb autor paljude eluvaldkondade läbipõimumist kiriku ja usuga, osutades sellega ühtlasi fenomenile, mis 16. sajandil teisel poolel ja 17. sajandil linnaühiskonnas veelgi süvenes.²⁶ Rootsiaegse Pärnu kirikuolude kohta leidub vaid üksikuid kirjutisi 19. sajandist ja 20. sajandi algusest.²⁷

Siinsesse väitekirja on koondatud kuus ajavahemikus 2008–2020 ilmunud artiklit, milles on vaatluse all Tallinna kirikuajalugu 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil. Kirikuajaloo kui distsipliini alla on laiemas mõttes mahutatavad kiriklike struktuuride, religiooni, teoloogia, dogmaatika, samuti kirikukunsti ja -muusika, vaimuliku kirjanduse ning muude kiriku ja usuga põimuvate vald-

²² **Fredrik Westling**. Estlands kyrka 1571–1644. – Kyrkohistorisk Årsskrift, 21 (1920/21), lk 185–229; **Carl Öhländer**. Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska Kyrkans historia åren 1617–1704. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1900; **Isberg**, Svensk segregations- och konversionspolitik; **Kyösti Väänänen**. Herdaminne för Ingermanland, 1. Lutherska stiftstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare in Ingermanland under svenska tiden (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 538). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1987.

²³ **Piret Lotman**. Heinrich Stahli elu ja looming (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 14. A, Raamat ja aeg, 3). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014; **Piret Lotman**. Ingerimaa kirik ja Põhjasõda. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega, koostaja Katre Kaju (Rahvusrhiivi toimetised, 4 (35)). Tartu: Rahvusrhiiv, 2021 (ilmumas).

²⁴ **Jaak Naber**. Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704 (Opuscula Historica Upsaliensia, 15). Uppsala: Uppsala universitet, 1995, lk 22–36, 65–80.

²⁵ **Enn Küng**. Anglikaani kogudusest Narvas 17. sajandi lõpukümnenditel. – Ajalooline Ajakiri 1998, 4 (103), lk 25–39; **Enn Küng**. Anglikaani kogudus Narvas 17. sajandi lõpukümnenditel. – Narva Muuseumi toimetised, 4, toimetajad Merike Ivask jt. Narva: Narva Muuseum, 2005, lk 77–93.

²⁶ **Inna Põltsam-Jürjo**. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009, lk 13, 399–402, 409–415.

²⁷ **[Johann Heinrich Rosenplänter]**. Zur Geschichte der kirchlichen Verfassung der Stadt Pernau. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, V (1847), 3, lk 304–314; **Ferdinand Kolbe**. Zur Geschichte des Pernauschen Stadtconsistoriums. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 3 (1901–03). Pernau, 1904, lk 100–127.

kondade ajalugu.²⁸ Jälgides kiriku- ja usuküsimusi Tallinna poliitilise ja argielu taustal, esindavad väitekirjas toodud artiklid kirikuajaloo sotsiaalahajaloolist suundad. Tallinn tähendab siinses töös rae jurisdiktsiooni alla kuulunud all-linna; Toompea ja selle eeslinn, mis allusid Rootsi riigi administratsioonile, jäävad vaatlustes kõrvalisteks.²⁹

Suurema osa artiklites hõlmatavast ajajärgust kuulus Tallinn Rootsi kuningriigi koosseisu. Poliitiline seotus Saksa-Rooma keisririigiga oli küll katkenud, kuid linn püsis endiselt saksakeelse kultuuri mõjuväljas. Tallinna kiriklikus arengus oli 16. sajandi teine pool ja 17. sajand Wittenbergi reformatsiooni vaimus rajatud luterliku kiriku kindlustumise ajastu. See protsess kulges juba reformatsioonisündmuste käigus kirikuelu üle kontrolli haaranud linna rae juhtimisel, sest ka Rootsi võimu all säilis Tallinna Lübecki linnaõigusele toetuv sise-mine autonoomia ja sellest tulenevalt kiriklik sõltumatus riigist. Linna ajaloolise õiguskorra *de iure* tunnustamisele vaatamata hakkas Rootsi riigivõim siiski järk-järgult üha enam sekkuma pea kõikidesse linnaelu valdkondadesse, kaasa arvatud kirikuellu.

Tallinna kiriku- ja usuajalugu tuleb seega vaadelda tihedas seoses Saksa varauusaegse luterlusega ning ühtaegu Rootsi provintsi poliitika taustal. Ajaliselt kaldub artiklites rõhk 17. sajandile, ainese käsitlemisel on silmas peetud kirikut ja religiooni kui varauusaegse linnaelu lahutamatu koostisosa. Teemade valikul on eelkõige olnud sihiks valgustada Tallinna kirikuloo varem tagasihoidlikumat tähelepanu pälvinud küsimusi, kaasates seejuures vähetuntud ja seni ammen-damata allikaid, aga ka teada-tuntut täiendavalt mõtestades.

Saksa ajaloolane Volker Sellin on nentunud, et ajaloolasele kirjutavad tema töömeetodi ette uurimiseks võetud allikad ja seatud küsimuseasetused.³⁰ Siinses väitekirjas on enesestmõistetavalt juhitud allikakriitilisest meetodist, mis valdavalt arhiividokumentidele rajanevate uurimuste puhul on vältimatu. Ajalooliste tekstide tähendust aitab mõista nende hermeneutiline analüüs, mida on eriti rakendatud ühe-allika-kesksetes artiklites (linna kirikukorrast ning ilmaliku võimu ja vaimulikkonna vahekor-rast Tallinnas). 17. sajandi Tallinna usulist õhkkonda, ühtlasi ajastu mentaliteete üldisemalt on püütud tabada biograafilisel meetodil, s.t indiviidi elu ja tegevuse kaudu isikuloolistes artiklites kirikuõpetä-

²⁸ Arutlusi kirikuajaloo kui uurimisvaldkonna, teoloogia ja ajalooteaduse põimumise, ajaloo ja teoloogia vahekor-ra üle kirikuajaloo uurimises vt nt: **Bernt Jaspert**. Was ist Kirchengeschichte? Zwei Marburger Antworten. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2015; Kirchengeschichte: Historisches Spezialgebiet und/oder theologische Disziplin (Theologie-Kultur – Hermeneutik, 28), hg. v. **Claudia Kampmann, Ulrich Volp, Martin Wallraff, Julia Winnebeck**. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, siin eriti lk 371–421. Eesti teoloogide mõtisklusi vt: **Riho Altnurme**. Kirikuajalugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – Usuteaduslik Ajakiri, 49 (2001), 2, lk 97–107; **Urmes Petti**. Kirikulugu teoloogilise distsipliinina. – Samas, lk 108–117; **Riho Saard**. Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – Samas, lk 118–127.

²⁹ Tallinna all- ja ülinna ehk Toompea administratiivne eraldatus püsis kuni 1870. aasta Vene linnaseaduse kehtestamiseni Tallinnas 1877/78. aastal.

³⁰ **Volker Sellin**. Einführung in die Geschichtswissenschaft. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, lk 83–85.

jatest Andreas Sandhagenist ja Georg Müllerist. Käsitledes Tallinna näitel luterluse äärealal asuvat linnakogukonda ja linna kirikuajaloo üksikküsimusi, liigituvad väikekirjas toodud artiklid juhtumiuuringute kilda. Kirjutatuna mikroajaloolises perspektiivis, kuid võrdluses rahvusvahelise kontekstiga, asetuvad artiklites tehtud tähelepanekud ja järeldused ühtaegu makroajaloolise tasandile.

Väitekirja lähim eesmärk on lisada teadmisele 16.–17. sajandi Tallinna ühiskonnast kirikuajaloolist dimensiooni ning rõhutada sellega kiriku ja usu tähen-dust ja tähtsust Eesti varauusaegses linnaühiskonnas. Selle sihiga on artiklites uuritud Tallinna kirikukorralduse ja vaimuliku elu erinevaid tahke puudutavaid küsimusi:

- kuidas mõjutas Tallinna kuulumine Rootsi koosseisu linna kirikuelu; millest sõltus Rootsi kirikupoliitika Tallinna suhtes; millised olid Tallinna valikud ja võimalused selle poliitika tingimustes;
- kuidas ja millises kontekstis kujunes Tallinnas välja luterlik kirikukorraldus; millised olid Tallinna kirikliku põhikorra eeskujud; milles seisnes selle põhikorra olemus;
- millised asjaolud määrasid Tallinnas ilmaliku võimu ja vaimulikkonna vaheli suhteid; millised olid nende mõjurite tagamaad;
- millist vastukaja said Tallinnas 17. sajandi luterluse probleemid ja religioos-sed otsingud; kuidas mõjutasid need linna kiriklikku miljööd ja avalikku elu;
- milliseid võimalusi pakuvad eesti keele vanema ajaloo tähtsaimad allikad, Georg Mülleri jutlused, eestlaste ja luterliku kiriku vahekorra uurimiseks; millisena avaneb Mülleri kirjaliku pärandi põhjal 17. sajandi alguse Tallinna eesti koguduse vaimuliku amet ja argipäev.

Nende küsimustega avab väitekirja ühtlasi Tallinna kiriku- ja usuajaloo uurimise edasisi perspektiive, sest nii mõnelgi siin loetletud teemal on potentsiaali mono-graafiliseks käsitlemiseks. Nii on ka rootsiaegse Tallinna kirikuajaloo uurimine ikka veel alles teekonna alguses – kui meenutada eespool osutatud hinnangut Eesti varauusaegse kirikuloo uurimise hetkeseisu kohta.

2. Töö ülesehitus

Käesolev väitekirja koosneb viiest osast: sissejuhatusest, artiklite blokist, kokku-võttest, kasutatud allikate ja kirjanduse loetelust ning ingliskeelsest resümest. Sissejuhatuses on pearõhk uurimisteema piiritlemisel, ülevaatel Tallinna 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kirikuajaloo uurimisest ning selle ajastu käsit-lemise rahvusvahelistest suundadest. Et väitekirja asetuks asjaomasesse historio-graafilisse konteksti, on Tallinna kirikuloo kirjutusest antud kronoloogiline üle-vaade, alates varaseimatest kirjutistest kuni uusimate uurimusteni. Tallinna kirikuajalooga kaudsemalt seonduvate valdkondade – eestikeelse vaimuliku kirjasõna ja kirikukunsti uurimislugu on puudutatud valikuliselt, niivõrd, kui see haakub artiklite teemadega. Ülevaates on püütud välja tuua Tallinna kirikuaja-loo käsitlemisel eri ajajärkudel domineerinud rõhuasetusi ja neid tinginud asja-olusid.

Saksa luterluse mõjuväljas arenenud Tallinna varauusaegse religiooni ja kiriku elu käsitlemisel on möödapääsmatu suhestuda Saksa ajaloo teaduse vastavate suundadega. Väitekirjas vaadeldava perioodi kohta Euroopa ajaloo on Saksa historiograafias juurdunud ja selle eeskujul teistegi maade ajaloo-kirjanduses levinud määratlus „konfessionaalne ajastu“ (sks *konfessionelles Zeitalter*). Viimasel poolsajandil on Saksa seda ajajärku puudutavat ajaloo-kirjutust enim mõjutanud 1970.–1980. aastatel Lääne-Saksa ajaloolaste kujundatud konfessionaliseerimise *resp.* konfessionaliseerumise (sks *Konfessionalisierung*) kontseptsioon, veel rohkem aga seda ümbritsenud elav poleemika. Saksa ajaloolaste eestvedamisel on Eesti varauusaja ajalugu juba mõnda aega olnud samuti kaasatud konfessionaliseerimise teesist tõukunud rahvusvahelisesse uuringutesse.³¹ Eestis on kiriku- ja religioonijaloo käsitlemisel sellega haakunud vaoshoitumalt ja alles hiljuti, teesi ennast ja selle arengut on tutvustatud üpris põgusalt.³² Ka siinses väitekirjas esitatud artiklites ei ole konfessionaliseerimise kontseptsiooni üle juureldud ega seda otseselt aluseks võetud, kuid ainuüksi vaadeldavate teemade kaudu paigutuvad need samasse konteksti tahes või tahtmata. Kirjeldatud asjaoludel on sissejuhatuses lähemalt vaadeldud määratluste „konfessionaalne ajastu“ ja „konfessionaliseerimine“ sisu, osutatud olulisemale teemakohasele kirjandusele ja püütud välja tuua väitekirja seisukohalt tähtsaimat – konfessionaliseerimise kontseptsiooni kui kirikuajaloo uurimise hooandja rolli.

Erinevalt teistest keeltest, milles enamasti saadakse läbi ühe sõnaga (sks *Konfessionalisierung*, ingl *confessionalization*, rts *konfessionalisering* jt),³³ räägitakse eestikeelses keskkonnas nii konfessionaliseerimisest kui ka konfessionaliseerumisest, enamasti tähenduslikke nüansse eristamata.³⁴ Rõhuasetusest

³¹ Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721, 1–4 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 69–72), hg. v. **Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling**. Münster: Aschendorff, 2009–2012.

³² Vt koostaja **Piret Lotmani** eessõna kogumikus: Konfessioon ja kirjakuultuur; **Põldvee**, Usk ja kirjatäht, lk 125; **Jüri Kivimäe**. Reformatsioon, humanism ja kooliüüendus Tallinnas 16. sajandi algupoolel. Sissevaateid ja tõlgendusi. – Kirik, keel ja kool. Haridusideed varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal, koostaja Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 17. A, Raamat ja aeg, 6). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021 (ilmumas).

³³ „Konfessionaliseerimise“ ja „konfessionaliseerumise“ eristamise vajadust tuleb siiski ette, vrd nt: **Marc Foster**: „the Catholic population of the Bishopric of Speyer developed a confessional culture without being confessionalized“ (**Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 70 järgi); „Nach dem erfolglosen Ausgang des Augsburger Reichstages und der Gründung des Schmalkaldischen Bundes konfessionalisiert sich die Reichspolitik zusehends.“ – **Helmar Junghans**. Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Leipzig: Evangelische Verlag-Anstalt, 2005, lk 227.

³⁴ „Konfessionaliseerimine“ on nt: **Lea Kõiv**. „Jumalale meelepärane seletus ehk mõningate südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon“: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Ajalookirjutaja aeg, koostaja Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. A, Raamat ja aeg, 1). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008, lk 63–90, siin lk 78; **Lotman**, Heinrich Stahli elu ja looming, lk 199; **Kivimäe**, Reformatsioon, humanism ja kooli-

sõltuvalt on aktsepteeritavad ja asjakohased mõlemad: „ülalt“, ilmaliku võimu juhitud protsesside tähenduses „konfessionaliseerimine“, ühiskonnaelu konfessiooniga läbipõimumisest kõneledes aga „konfessionaliseerumine“. Silmas pidades teesi esialgset raskuskeset (sellest allpool), on siinses ülevaates läbivalt jutt konfessionaliseerimisest.

Historiograafiliste vaatluste kõrval on sissejuhatuses tutvustatud uurimistöö aluseks olnud allikaid ning lõpuks väitekirja koondatud artiklite lähtekohti ja eesmäärke. Artiklite teemade tutvustamisel on kokkuvõtlikult iseloomustatud nende uurimise hetkeseisu ja kirjeldatud varasemate autorite panust selle kujunemisse. Kuna enamik artikleid on ilmunud juba aastate eest, siis on tutvustustesse lisatud ka hilisemad uurimistulemused, mis artiklites esitatut täiendavad. Eelkõige puudutab see väitekirja kolmandat ja neljandat artiklit, milles on vaatluse all nn visionism ja „uue vagaduse“ ilmingud 17. sajandi Tallinnas ning Oleviste koguduse vaimuliku Andreas Sandhageni elu ja tegevus.

Artiklid on järjestatud sisulisel printsiibil, põhimõttel üldiselt üksikule. Selle alusel on esimeseks paigutatud ülevaade Rootsi riigi kirikupoliitikast Tallinna suhtes, millele järgnevad käsitlused linna kirikukorra kavandist ning ilmaliku-vaimuliku vahekorra Tallinnas. Üsikküsimustele keskenduvate artiklite reas on kõigepealt omavahel temaatiliselt seotud artiklid visionismi levikust Tallinnas ja Andreas Sandhagenist. Artiklite bloki lõpetab sissevaade Tallinna eesti koguduse abipastori Georg Mülleri argipäeva.

3. Tallinna 16. sajandi teise poole – 17. sajandi kirikuajaloo historiograafiast

3.1. Kirikuajalookirjutusest 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel

Tallinna 16.–17. sajandi kirikuajaloolist ainekist leidub 18. sajandi lõpul Põhja-Eesti kirikuajaloo uurimisele pühendunud Noarootsi pastori Gustav Carlbloomi töödes. Carlbloomi 1792. aastal valminud kirikuajaloo ülevaade „Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands“ sai laiemalt tuntuks küll alles 1850. aastal, siis juba käsikirja trükki toimetanud Carl Julius Albert Pauckeri

uuendus Tallinnas 16. sajandi algupoolel; **Juhan Kreem**. Mitte ainult reformatsioonist. – Keel ja Kirjandus 2020, 5, lk 434–437, siin lk 437; **Merike Kurisoo**. Vahepealsed asjad ja vahepealsed ajad. Kirikuruumi ja pildikultuuri muutumisest katoliiklikust luterlikuks varauusaegse Eesti aladel (Võrguteavik). Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019, lk 29–30. „Konfessionaliseerimisest“ kõneleb: **Jürgen Beyer**. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, 3, koostaja Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, lk 80–95, siin lk 93–94. Mõlemad mõisted esinevad nt: **Põldvee**, Usk ja kirjatäht, lk 125, 127.

täiendustega. Kui selles väljaandes on Tallinna kiriku kohta vaid üksikuid löike,³⁵ siis oma 1794. aastal ilmunud Eestimaa ja Tallinna pastorite leksikoni koondas Carlblom linna vaimulike kohta juba süsteemselt kogutud andmestiku.³⁶

Kõnealuse ajajärgu Tallinna kirikuajaloo järjepidevam tutvustamine trüki-sõnas algas 19. sajandi esimesel poolel. Ühena esimestest võttis Tallinna luteri kiriku varasema ajaloo vaatluse alla Tallinna gümnaasiumi teoloogiaõpetaja Carl Christian Friedrich Rein. Augsburgi usutunnistuse 300. aastapäeva puhul 1830. aastal gümnaasiumi aktuseks trükitud brošüüris täpsustas ta linna kiriku-õpetajate kohta Gustav Carlblomi leksikonis toodud andmeid ja refereeris põgu-salt raearhiivi allikaid: linna kirikuõpetajate töökorraldust ja tasustamist puudu-tavaid dokumente 16. sajandi keskpaigast ning 17. sajandi algusest pärinevat kirikukorra kavandit.³⁷ Teenekas Eesti arhiiviainese editeerija Friedrich Georg von Bunge publitseeris 1843. ja 1844. aastal välja antud õigusajaloo allikate kogumikes tähtsamad vaadeldavast perioodist raearhiivis säilinud Tallinna kirikuelu ja -valitsemist reguleerivad raemäärused: 1599. aasta ühislaekakorra, 17. sajandi alguse konsistooriumikorra ja 1621. aasta jumalalaekakorra.³⁸ Tal-linna kirikuõpetajate kohta jäi pikaks ajaks asendamatuks käsiraamatuks Hugo Richard Pauckeri 1849. aastal avaldatud Eestimaa vaimulike teatmeteos, mis täiendas Gustav Carlblomi leksikoni andmestikku.³⁹ 1850. aastate lõpul vahen-das Tallinna Niguliste kiriku ülemõpetaja Justus Nikolaus Ripke kodu- ja kultuuriloolise suunitlusega nädalalehe „Das Inland“ veergudele valiku Tallinna rae ja vaimulikkonna otsuseid, mis kajastavad luterliku kirikuelu korraldamist 1550. aastatel ja 17. sajandi esimesel poolel.⁴⁰

Esimesed põhjalikumad arhiiviallikatele toetuvad uurimused Tallinna 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kirikuelust ilmusid 19. sajandi lõpukümnen-ditel. Tallinna kooliõpetaja ja hilisem linnaarhivaar Gotthard von Hansen kirjel-das Tallinna superintendendi Gerhard Sagittariuse ja rae vahelist konflikti 16.

³⁵ Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands 1792, verfasst von **Gustav Carlblom**; fortgesetzt von Dr. Carl Julius Albert Paucker. Reval, 1850. – Archiv zur Geschichte Esth-, Liv- und Curlands, 6, H. 1. Reval, 1850, lk 5–16. Tallinna puudutatakse seal mainimisväärselt vaid eestikeelse kirikukirjanduse väljaandmisega seoses (lk 9, 11).

³⁶ Prediger Matricul Ehstlands und der Stadt Reval. Zusammengetragen von **Gustav Carlblom**, derzeitigen Prediger an der St. Catharinen-Kirche auf der Insel Nuckö. Reval: Iversen und Fehmer, 1794.

³⁷ **Carl Christian Friedrich Rein**. Einladungsschrift zur Feyer des Geburtsfestes Sr. Majestät des Kayzers und Selbstherrschers aller Reussen Nikolai Pawlowitsch I. und des dritten Jubiläums der Uebergabe der Augsbургischen Confession im grossen Hörsale des Revalschen Gymnasiums am 25. Junius 1830. Reval: J. H. Gressel, 1830, lk 16–20, 24.

³⁸ Die Quellen des Revaler Stadtrechts, Bd. 1. Lief. 2, hg. v. **Friedrich Georg von Bunge**. Dorpat, 1843, lk 268–279; Bd. 1, Lief. 3, Dorpat, 1844, lk 339–359.

³⁹ Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, hg. v. **Hugo Richard Paucker**. Reval, 1849.

⁴⁰ **Justus Nikolaus Ripke**. Ueber Einrichtung und Zweck der im Jahre 1549 von dem Revalschen Stadt-Ministerio gestifteten s.g. „Priesterlade“. – Das Inland 1857, 48, veerud 789–796; Beschlüsse des Revalschen Stadt-Ministerii in Bezug auf Kirchenamtliche Angelegenheiten im XVI. und XVII. Jh. – Das Inland 1859, 7, veerud 105–114.

sajandi lõpul.⁴¹ Esimese Tallinna linnaarhivaari Theodor Schiemanni ülevaates Tallinna kiriklikele asutustele alates keskajast kuulunud varadest on ühtlasi puudutatud jumalalaeka ehk kirikliku linnakassa väljakujunemist ja toimimist 16.–17. sajandil.⁴² Olgugi et ülevaade valmis linnavalitsuse ülesandel, mille omakorda tingis igapäevatöö praktiline vajadus, on see lüheldane arhiiviallikele rajanev brošüür tõsiseltvõetav kokkuvõte Tallinna kirikuelu majandamise alustest. Tallinna jumalalaeka ajaloo alates selle eelloost kuni institutsiooni lõpuni 19. sajandil pani hiljem kirja ka Noarootsi pastor Reinhold Girgensohn, kuid tema töö jäi käsikirja.⁴³

Tallinna ja Rootsi riigi suhteid kirikuga seonduvates küsimustes vaatlesid autorid, kes uurisid Rootsi tegevust Eestimaa provintsi kirikuelu korraldamisel – Tartu kooliõpetaja (hiljem linnaarhivaar) Titus Christiani⁴⁴ ning Rootsi teoloog ja ajaloolane Gustaf Oskar Fredrik Westling. Kuigi Westlingile riiklikest struktuuridest sõltumatu Tallinna kirik lähemat huvi ei pakkunud, puudutas ta Eestimaa rootsiaegsetesse kirikuoludesse süvenedes teisigi Tallinna kirikuloo aspekte. Suurem osa Westlingi artiklitest ilmus esmalt Rootsis, millest enamik avaldati hiljem saksa keeles Eestimaa Kirjanduse Seltsi väljaandes „Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands”.⁴⁵

Tallinna ja kogu Eesti kirikuajaloo jaoks oli pöördelise tähtsusega sündmus Tallinna Püha Vaimu kiriku abipastori Georg Mülleri Tallinna raearhiivis säilinud eestikeelsete käsikirjaliste jutlusetekstide avaldamine Kolga-Jaani pastori Villem Reimani ärgitusel ja Õpetatud Eesti Seltsi presidendi Leo Meyeri välja-

⁴¹ **Gotthard von Hansen.** Superintendent Sagittarius. Ein revalsches Sittenbild aus dem Ende des 16. Jh. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 3, 1883, lk 249–263.

⁴² **Theodor Schiemann.** Historische Deduction über das Vermögen der Revaler lutherischen Kirchen und über den sogenannten Gotteskasten, ausgearbeitet im Auftrage des Revalschen Stadtamtes [– –] zur Vorlage an die Stadtverordneten-Versammlung Reval, 1887.

⁴³ **Reinhold Girgensohn.** Versuch einer Geschichte des Revalschen Stadt-Gotteskastens von der Reformationszeit bis auf unsere Tage (dateeringuta; valminud tõenäoliselt pärast 1878. aastat). TLA.236.1.115, 16. sajandi teise poole – 17. sajandi kohta vt: l. 12–95.

⁴⁴ **Titus Christiani.** Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode. Baltische Monatsschrift 34 (1888), lk 549–587.

⁴⁵ **Fredrik Westling.** Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. Hernösand: Hernösands-Postens tryckeri-aktiebolag, 1890; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska våldets tid. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1894; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Meddelanden om den kyrkliga kulten i Estland under det svenska våldets tid. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1894; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland under det svenska våldets tid. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1896; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710, [Stockholm, s.n., 1897]; **Fredrik Westling.** Estlands kyrka 1571–1644; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska våldets tid. – Kyrklig tidskrift 1899, lk 304–315; **Gustaf Oskar Fredrik Westling.** Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (1926). Dorpat, 1927, lk 140–151. Westlingi rootsikeelsete artiklite tõlkeid vt: Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 5. Reval, 1900.

andel 1891. aastal.⁴⁶ Editsioonile lisatud Reimani üksikasjalik artikkel on Mülleri isikuloo ja tema jutluste krestomaatiline käsitus,⁴⁷ milleta ei saa läbi praegusedki uurijad. Ootuspäraselt pälvisid Georg Müller ja tema jutlused väärilise tähelepanu Martin Lipu 1895. aastal ilmunud ülevaateos „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“,⁴⁸ milles Tallinna rootsiaegsele kirikuelule on muidu vaid põgusalt ruumi antud. Villem Reimanile toetudes tutvustati jutlusi põhjalikult esimestes eesti kirjandusajaloo ülevaateosetes.⁴⁹ Mülleri jutlustega oli varakult kursis ka äsja mainitud Gustaf Oskar Fredrik Westling, kes osutas neile oma artiklites Eestimaa provintsi kiriklikest ja usulistest oludest.⁵⁰

1904. aastal ilmunud Tallinna ajaloo esimese üldkäsitluse⁵¹ autor Eugen von Nottbeck sai rootsiaegset kirikuelu puudutavates osades toetuda juba eespool nimetatud publikatsioonidele, kuid mitmeid üksikküsimusi valgustas ta ka vahetult raearhiivi dokumentide põhjal. Märkimisväärne on seejuures, et Georg Müllerit ja tema jutlusi Nottbeck ei maininudki. 20. sajandi esimesel kahel kümnendil tegeles rootsiaegse Tallinna kirikuajalooga kõige tulemusrikkamalt toomkiriku pastor Rudolf Adam Winkler, kes, sarnaselt Westlingile, huvitus samuti laiemalt kogu Eestimaa provintsi kirikuajaloost. Winkler uuris põhjalikumalt Eestimaa maakoguduste ja Tallinna vaimulike vahekorda⁵² ning kirjeldas 17. sajandil levinud usuvoolude ja luterluse teoloogiliste suundade ilminguid Tallinnas.⁵³ Artiklis 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul Eestimaa maakogudusi visiteerinud Tallinna toompraostist David Dubberchist puudutas Winkler riivamisi Tallinna kirikliku staatuse küsimust.⁵⁴ Winkleri uurimused vahendavad muu hulgas hästi ajastule omaseid mentaliteete ja linna kirikuelu miljööd. Teda köitnud Tallinna kirikuloolisi dokumente võttis ta vaevaks

⁴⁶ Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606 (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 15). Dorpat, 1891.

⁴⁷ **Wilhelm Reiman**. Vorwort – Neununddreissig estnische Predigten, lk V–LIV.

⁴⁸ **Martin Lipp**. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjew (Tartu): H. Laakmann, 1895; Georg Mülleri kohta vt: lk 163–167, 177–179.

⁴⁹ **Karl August Hermann**. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev (Tartu): K. A. Hermann, 1898, lk 13–32; **Mihkel Kampmann**. Eesti kirjanduseloole peajooned. Esimene jagu. Tallinn: A. Busch, 1912, lk 150–183.

⁵⁰ **Westling**, Mittheilungen über den kirchlichen Kultus in Ehstland, lk 280, 283; **Westling**, Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Ehstland, lk 334.

⁵¹ **Nottbeck, Neumann**, Geschichte und Kunstdenkmäler.

⁵² **Rudolf Adam Winkler**. Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland 65 (1912), lk 397–420.

⁵³ **Rudolf Adam Winkler**. Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den übrigen Konfessionen. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland 67 (1914), lk 382–395; **Rudolf Adam Winkler**. Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland 68 (1915), lk 40–56.

⁵⁴ **Rudolf Adam Winkler**. Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603): ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval, 1909.

tutvustada ka huviliste laiemale ringile.⁵⁵ Linna rootsi koguduse kirikuõpetajate vastasseisudest 17. sajandi lõpul kirjutas Tallinna rae ja linnakonsistoriumi arhiivi allikatele toetudes Tallinna soome-rootsi Mihkli kiriku pastor John Waldemar Gustaffson.⁵⁶

1920.–1930. aastatel jäi Tallinna varauusaegne kirikuelu ajalookirjutuse vaateväljast kõrvale. Eesti rahvusliku professionaalse ajalooteaduse programmilised lähtekohad ja eesmärgid⁵⁷ tõstsid ajaloo uurimise keskmesse eesti talurahva, mispuhul oli Tallinna kirikuga seonduv⁵⁸ kui valdavalt „saksa teema“ kõrvalise tähtsusega. Iseloomulikult ilmus sel perioodil vaid üks põhjalikum kirikuajaloole pühendatud eriuurimus, Liis Tohveri artikkel Georg Müllerile jutluste koostamisel aluseks olnud teoloogilisest kirjandusest.⁵⁹ Selle artikli teema – eestlastele peetud jutluste allikad ja eestlaste hingekarjase vaimne pagas – sobis hästi kokku tolleaegse Eesti ajalooteaduse prioriteetidega, kuid haakus ühtlasi Saksamaal areneva jutlusekultuuri ja teoloogilise kirjasõna uurimise suunaga. Tohveri artikli kõrvale on sellest perioodist tuua vaid Paul Johanseni kokkuvõte 16. sajandi teisest poolest Tallinna raearhiivis leiduvatest teadetest eestikeelsete vaimuliku sisuga trükiste kohta.⁶⁰ Tallinna päritolu kiriku- ja usuloolist ainet avaldati 16.–17. sajandi eestikeelsete tekstide kogumikus⁶¹ ning tutvustati Mihkel Kampmanni eesti kirjanduse ajaloo raamatus.⁶² Rootsi ajaloolane Ragnar Liljedahl puudutas oma uurimuses Rootsi riigi poliit-

⁵⁵ **Rudolf Adam Winkler.** Ein altes Rechnungsbuch der ehemaligen schwedischen St. Michaelis-Kirche zu Reval (1631–1709). – Revalsche Zeitung 1913, nr 285.

⁵⁶ **John Waldemar Gustaffson.** Kyrkliga förhållanden bland svenskarne i Reval vid slutet af 600-talet. St. Michel, 1912.

⁵⁷ Need sõnastati Akadeemilise Ajaloo Seltsi 10. aastapäevale pühendatud Ajaloolise Aja-kirja 1930. aasta numbrites: **Juhan Vasar.** Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes. – Ajalooline Ajakiri 1930, 1–2, lk 27–36; **Olaf Sild.** Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteaduskonnas. – Samas, lk 91–97; **Hans Kruus.** Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. – Ajalooline Ajakiri 1930, 3, lk 129–138.

⁵⁸ **Andres Andresen** peab „kiriku“ asemel õigemaks kasutada „territoriaalkirikut“, millena käsitab „teatud poliitilise üksusega territoriaalselt kattuvat, õiguslikult ja institutsionaalselt terviklikku kirikuorganisatsiooni, mida kas osaliselt või täielikult valitsevad selle poliitilise üksuse territoriaalülemad“. Vt: **Andres Andresen.** Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 8–10; **Andres Andresen.** Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. – Muinasaja loojangust oma-riikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Tartu: Ajaloosihtasutus Kleio, 2001, lk 275–290. Andreseni seisukohta vaidlustamata olen lihtsuse huvides jäänud „Tallinna kiriku“ juurde, hõlmates sellega sõltuvalt kontekstist kas Tallinna raele allunud kirikuorganisatsiooni või linna kirikuelu valdkondi.

⁵⁹ **Liis Tohver.** Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600–1606). – Eesti Kirjandus 1935, 1, lk 6–24.

⁶⁰ **Paul Johansen.** Wandrad-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – Eesti Kirjandus 1935, 1, lk 433–436.

⁶¹ Eesti kirjandusajalugu tekstides, toimetajad **Gustav Suits, Mart Lepik.** Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1932, lk 3–4 (Müller), 5–6 (Stahl), 10–11 (Salemann).

⁶² **Kampmann,** Eesti kirjanduseloopaajajooned, lk 157–183.

tikast Läänemere provintsides ka Tallinna.⁶³ 1930. aastatel koostamisel olnud Tallinna ajaloo üldkäsitluses oli Otto Liivi autorsusega Rootsi aja peatükki ette nähtud ka alajaotus „Usu-, haridus- ja kombeelu Tallinnas hilisel Rootsi ajal“, kuid selle käsikiri kas ei valminud või ei ole säilinud.⁶⁴

3.2. Uurimisloost pärast Teist maailmasõda kuni 1990. aastate alguseni

Teise maailmasõja järgseil aastail sai Eestis teoloogilisi ja kirikuloolisi teemasid käsitleda vaid nõukogude režiimile ideoloogiliselt sobivatest vaatenurkadest.⁶⁵ Sobilike uurimistemade hulka kuulus eesti keele ja kirjasõna vanem ajalugu, mispuhul oli üheks tähtsamaks allikaks mõistagi Georg Mülleri jutluste kogu. Tänu jutluste editsiooni olemasolule valmisid olulised keeleteaduslikud uurimused ka väljaspool Eestit.⁶⁶ Usuteadlase pilguga eritles Mülleri jutlusi Uku Masing, kel selle tulemusena valmis juba 1950. aastate lõpul mahukas käsikiri.⁶⁷ Et aga teoloogilise sisuga töö avaldamise võimalused olid tollal piiratud, siis ilmus 1977. aastal käsikirja lühendatud versioon, rõhuasetusega kirjanduse

⁶³ **Ragnar Liljedahl.** Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1933, lk 194–205.

⁶⁴ Vt: **Juhan Kreem.** Koguteos „Tallinn“. Peatükk Eesti linnauurimisest 1930. aastatel. – Vana Tallinn 30 (34). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2020, lk 180–208, siin lk 202.

⁶⁵ Kirikuajaloo ja teoloogia uurimise võimalustest nõukogude ajal vt nt: **Atko Remmel, Meelis Friedenthal.** Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. On the history of religion and atheism in Estonia, koostajad Meelis Friedenthal, Atko Remmel (Ajalooline Ajakiri 2012, 3/4 (1939/1940). Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2012, lk 203–220, siin lk 203–205; **Riho Altnurme.** Theology in Soviet Estonia. Academic degrees and publications. – Aatteiden ja herätysten virrassa. Jouko Talosen juhla kirja, toimittajat Timo Kapanen, Nico Lamminparras (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 239). Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2019, lk 300–304.

⁶⁶ **Paul Ariste.** Georg Mülleri saksa laensõnad. – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVI 1. Tartu: Tartu Ülikool, 1940; **Paul Ariste.** Genitiivi lõpu -n esinemine Georg Mülleri. – Keel ja Kirjandus 1959, 6, lk 345–349; **Paul Ariste.** Georg Mülleri mitmekeelsusest. – Keel ja Kirjandus 1966, 6, lk 351–355; **Paul Ariste.** Alamsaksa laensõnu vanemas eesti kirjakeeles. – Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 14). Tallinn: Valgus, 1981, lk 97–105; **Mihkel Toomse.** Palatalklusil im Wort- und Silbenanlaut bei Georg Müller (1600–1606). Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 1958; **Osmo Ikola.** Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600–1606) kielestä (Turun yliopiston julkaisuja, B, 82). Turku: Turun yliopisto, 1962.

⁶⁷ Täies mahus ilmus see alles 1999. aastal: **Uku Masing.** Somnium umbrae echk vx Vnny vchest wariust. – **Uku Masing.** Eesti vanema kirjakeele lood (koostaja Anti Lääts, toimetajad Anti Lääts, Jaak Peebo). Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 135–239.

ajaloole.⁶⁸ Mülleri eluloo üksikasju selgitas Tallinna linnaarhiivi allikate toel raamatu- ja trükinduse ajaloo uurija Hans Treumann.⁶⁹

Tallinna ajaloo 1976. aastal ilmunud üldkäsitluses⁷⁰ on kirikust ja usust ajas- tule omaselt juttu vaid eestikeelse kirjasõna ajaloo ning kirikuarhitektuuri ja -kunsti kontekstis; Tallinna vaimuliku elu kohta pärast reformatsiooni ja 17. sajandil selles väljaandes lugemist ei leidu. Tallinna 16.–17. sajandi kiriku- ja usuajaloolised teemad leidsid käsitlemist tolleaegsele poliitilisele režiimile vastuvõetava pealkirjaga sarja „Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis“ 1987. aastal ilmunud kogumikus. Raamatu koostaja Jüri Kivimäe kirjutas seal suuresti just Tallinna-keskselt reformatsiooni mõjudest Eesti kultuuriloos ja Kaja Altof 16. sajandi keskel Tallinnas reformatsiooniideede vaimus asutatud „vaeste koolipoiste“ õppeasutusest.⁷¹ Nõukogudeaegse uurimistöö kontekstis väärib ära mainimist veel Epp Siimo arhiiviallikatele toetuv käsikirjaline ülevaade Tallinna jumalalaeka kujunemisest ja laeka valitsemiskorrast,⁷² mis täiendas Theodor Schiemanni eespool mainitud kirjutist.⁷³

Ideoloogiliste piirangute kõrval olid Tallinna varauusaegse kirikuloo uurimise võimalused Nõukogude Eestis ahtad ka seetõttu, et suur osa Tallinna linnaarhiivi vanematest kogudest oli 1944. aasta kevadsuvel viidud ära Saksa- maale. Hiljem, Lääne-Saksamaal paiknedes, olid need Eesti ajaloolastele üld- juhul kättesaamatud. Kuid ka 1956. aastal Lääne-Saksamaal ilmunud Balti- maade kirikuajaloo koguteose⁷⁴ koostamisel toetuti üksnes sekundaarkirjandu- sele. Traditsiooniliselt on kogumikus põhjalikult käsitletud küll reformatsiooni Tallinnas, kuid linna kirikuelu Rootsi ajal on riivatud vaid põgusalt. Tallinna kirikuelu küsimusi 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul on puudutatud Paul Johansen ja Heinz von zur Mühleni Tallinna kesk- ja varauusaega hõl- mavas standardteoses.⁷⁵ Sissevaateid linna kirikuoludesse pakuvad linnaarhiivi Lääne-Saksamaal olnud kogude põhjal valminud Ernst Gierlichi, Arno Wein- manni, Stefan Hartmanni ja Alfred Ritscheri Tallinna ajaloo eri ajajärgkudele

⁶⁸ **Uku Masing.** Lisandeid XVII sajandi kirjandusloole: Georg Müller. – Keel ja Kirjandus 1977, 1, lk 27–36.

⁶⁹ **Hans Treumann.** *Molleriana*. Isikuloolist Georg Mülleri kohta. – Keel ja Kirjandus 1963, 8, lk 476–482. Hiljem avaldatud kogumikus: **Hans Treumann.** Vanemast raamatu- kultuuriloost (koostaja Rudolf Põldmäe). Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 38–43.

⁷⁰ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni, koostaja **Raimo Pullat**. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.

⁷¹ **Jüri Kivimäe.** Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3, koostaja Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 44–49; **Kaja Altof.** Vaesed koolipoised Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloost, lk 57–91.

⁷² Tallinna jumala- ja viljalaeka ning seekidekonvendi arhiivi (TLA, f 234) nimistu, lk IV–XLV (ülevaade fondimoodustaja ajaloost [1942]). Käsikiri Tallinna Linnaarhiivis.

⁷³ Vt viide 42.

⁷⁴ Baltische Kirchengeschichte.

⁷⁵ **Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen.** Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien: Böhlau, 1973.

pühendatud monograafiad.⁷⁶ Kuna nimetatud autorid töötasid süsteemselt läbi käsitletavate aastakümnete raeprotokollid, siis täiendasid nende raamatud teadmist Tallinna kirikuajaloost nii üksikasjades kui üldise arengupildi osas.

Tallinna kirikuga seonduvat käsitles põgusalt Soome ajaloolane Berndt Federley oma monograafiates Eestimaa provintsi valitsemisest 16. sajandi viimastel aastakümnetel.⁷⁷ Kõige põhjalikumalt süvenes Tallinna rootsiaegse kirikuajaloo küsimustesse eespool mainitud Rootsi ajaloolane Alvin Isberg 1970. aastal avaldatud uurimuses Eestimaa kirikuvalitsemisest 1561–1710.⁷⁸ Tema monograafia toetub vaid Rootsi Riigiarhiivi allikatele; Tallinna arhiivi Lääne-Saksamaal olnud kogusid ta ei kaasanud, Eestisse jäänud arhivaalidele oli Lääne-Euroopa uurijal juurdepääs keeruline.

3.3. Uurimisloost alates 1990. aastate algusest

Eestis sai Tallinna varauusaegse kirikuajaloo uurimine hoo sisse nõukogude võimu lõpuaastatel, eriti aga pärast Eesti taasiseseisvumist.⁷⁹ Juba alates 1980. aastate lõpust taandusid järk-järgult kiriku- ja usuajalooga tegelemise ideoloogilised piirangud ning Eesti ajaloolased said võimalusi uurimistööks Rootsi ja Saksa arhiivides. Tallinna Linnaarhiivi Saksamaal olnud kogude tagastamisega Tallinnale 1990. aastal kadus peamine linna vanema ajaloo uurimist Eestis pärssinud takistus. Saksamaalt saabunud arhivaalidest sai Jüri Kivimäe ainest artikliks esimesest rootsiaegsest Eestimaa provintsi ülemvaimulikust, linna superintendendist ja Tallinna Oleviste kiriku õpetajast Johannes Robertus von Geldernist ning temaga seostatavast eestikeelsest katekismusest.⁸⁰ Liivi Aarma toetus Eestimaa vaimulike leksikoni koostamisel linnaarhiivi allikatele, täpsus-

⁷⁶ **Ernst Gierlich.** Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1991; **Arno Weinmann.** Reval 1646 bis 1672. Vom Frieden von Brömsebro bis zum Beginn der selbständigen Regierung Karl XI. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1991; **Stefan Hartmann.** Reval im Nordischen Krieg. Bonn-Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1975; **Alfred Ritscher.** Reval an der Schwelle zur Neuzeit, Bd. 2: Vom Tode Wolters von Plettenberg bis zum Untergang des Deutschen Ordens in Livland (1535–1561). Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 2001.

⁷⁷ **Berndt Federley.** Kunglig majestät, svenska kronan och furstendömet Estland 1592–1600 (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, 14, 1). Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 1946; **Berndt Federley.** Konung, ståthallare och korporationer: studier i Estlands förvaltning 1581–1600 (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, 30, 1). Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1962.

⁷⁸ **Isberg,** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland.

⁷⁹ Kirikuajaloo uurimise uuest algusest vt: **Riho Saard.** Viron kirkkohistorian elpyminen vuoden 1991 jälkeen. – Aatteiden ja herätysten virrassa, lk 305–308.

⁸⁰ **Jüri Kivimäe.** Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus 1993, 7, lk 392–397.

tades nende põhjal Tallinna kirikuõpetajate eluloolisi andmeid.⁸¹ Aivar Põldvee artiklis Niguliste pastori Gotthard von Rentelni mälestuseks loodud eestikeelsest matuselaulust oli rõhk küll eesti kirjanduse ajalool, kuid, tutvustades luuletuse autori, Püha Vaimu kiriku õpetaja Johannes Kohseni isikut ja elukäiku, on see artikkel väike lisandus ka Tallinna kirikuajalukku.⁸² Kaja Altof tegi ülevaate vaimuliku kirjasõna eesti keelde tõlkijatest Tallinnas 17. sajandi esimesel poolel.⁸³

Linnaarhiivi Saksamaalt tagasitoodud kogude põhjal on tõhusalt täienenud Georg Mülleri isiku ja pärandi uurimislugu. Liivi Aarma publitseeris Mülleri kirja Tallinna raele, lisades sellega uusi kilde varasemale pildile Mülleri elukäigust.⁸⁴ Väärtuslik lisa *Molleriana*'le on Müllerile kuulunud raamatute nimekirja kommenteeritud editsioon Jüri Kivimäelt,⁸⁵ mis muu hulgas täiendab ja täpsustab Liis Tovhri eespool mainitud 1935. aasta artiklis esitatud uurimistulemusi. Laiendanud hiljem vaatlusi teistele Tallinna 16.–17. sajandi kirikuõpetajate raamatunimekirjadele, juhtis Kivimäe tähelepanu nende potentsiaalile vaimulike vaimse horisondi uurimiseks.⁸⁶ Mülleri toimetatud kiriklike talituste eest saadud tasude registreerimise raamatule põhinev Marten Seppeli uurimus 17. sajandi alguse katku demograafiliste tagajärgede kohta⁸⁷ pakub ühtlasi

⁸¹ Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, 1. raamat: Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885, koostaja **Liivi Aarma**. Tallinn: Aarma Maja, 2005; 2. raamat: Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, koostaja **Liivi Aarma**. Tallinn: Aarma Maja, 2007. Vt ka **Jürgen Beyer**i retsensiooni nende väljaannete kohta: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56, 2007, lk 618–621.

⁸² **Aivar Põldvee**. Vanim eestikeelne Tallinna-teemaline juhuluuletus. – *Keel ja Kirjandus* 1992, 7, lk 402–408.

⁸³ **Kaja Altof**. Übersetzer geistlicher Literatur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Kulturgeschichte*, hg. v. Karl Heinz Borck (Baltische Seminare, 1). Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 1996, lk 15–34.

⁸⁴ **Liivi Aarma**. Uusi andmeid Pühavaimu pastori Georg Mülleri varase elukäigu kohta. – *Keel ja Kirjandus* 1999, 11, lk 788–795. (Mülleri kirja uuem tõlge pärineb **Kai Tafenault**: Georg Mülleri kiri Tallinna raele. 20. märts 1599. – Tallinna ajaloo lugemik, toimetaja Lea Kõiv. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2015, lk 157–161.) **Liivi Aarma**. Georg Müller, Prediger der Heiliggeistkirche zu Reval/Tallinn als Stipendiat seiner Vaterstadt in Lübeck. Ein Beitrag zum deutschbaltischen Geistesleben. – *Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübschen Rechts bis zur Aufklärung*, hg. von Robert Schweitzer, Waltraud Bastman-Bühner (Aue-Säätion julkaisua, Veröffentlichungen der Aue Stiftung, 12). Helsinki, Lübeck: Aue-Säätio, 2001, lk 229–238.

⁸⁵ **Jüri Kivimäe**. *Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutajät...* Georg Mülleri raamatukogu. – *Konfessioon ja kirjakultuur*, lk 55–97.

⁸⁶ **Jüri Kivimäe**. Books and Preachers. The Microcosm of Reval in the Age of Reformation. – *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, hg. v. Heinrich Assel, Johan Anselm Steiger, Axel E. Walter (Metropolis. Texte und Studien zu Zentren der Kultur in der europäischen Neuzeit, 2). Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, lk 655–668.

⁸⁷ **Marten Seppel**. 1603. aasta katk Tallinnas Georg Mülleri tuluraamatu põhjal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2017, 3, lk 30–44.

sissevaateid Püha Vaimu koguduse kirikuõpetaja töösse linna tabanud katastroofi ajal.

Mõistagi ei ole endiselt Mülleri jutlustest mööda saadud eesti keele vanema ajaloo uurimisel. Kristiina Ross on jutlustes sisalduvaid kirikulaulude tõlkeid võrrelnud Heinrich Stahli kirikukäsiraamatu vastavate tõlgetega.⁸⁸ Valve-Liivi Kingisepa eestvedamisel koostati Mülleri jutluste sõnastik,⁸⁹ millele toetudes publitseeriti jutlused 2008. aastal rööbiti algversioonis ja tänapäevases eesti keeles.⁹⁰ Märkimisväärne on, et Mülleri jutlused on tähelepanu pälvinud ka saksa keele ajaloo allikana: Armin Hetzer juurdles neis sisalduvate saksakeelse- te fragmentide põhjal, kas jutlustaja esimene keel võis olla saksa või eesti keel.⁹¹

Kirikulooga põimub läbivalt Eesti varauusaegse kultuuriloo asjatundja, Osnabrücki kirjandusloolase Martin Klökeri monograafia Tallinna kirjandus- elust 17. sajandi esimesel poolel,⁹² sest suur osa raamatus käsitletavast kirja- sõnast oli vaimuliku sisuga ning trükiste autorid sageli teoloogid ja vaimulikud. Raamatus toodud lühibiograafiate seast⁹³ leiab kokkuvõtted ka Tallinna vaimulike-literaaside elust ja loomingust. Tallinna 17. sajandi kirikuajalooga põimuvad mitmes seoses ka teised Martin Klökeri tööd.⁹⁴ Linna vaimuliku

⁸⁸ **Kristiina Ross.** Translation of Psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil / The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th century / Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert, hg. v. Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 7). Tallinn: Eesti Rahvusraamatu- kogu, 1998, lk 106–133, siin lk 108–112.

⁸⁹ **Küllü Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool, 2000.

⁹⁰ Georg Müller. Jutluseraamat, toimetajad **Küllü Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop.** Tartu: Ilmamaa, 2008.

⁹¹ **Armin Hetzer.** „Der corrumpirte städtische Jargon“. Zu den estnischen Predigten von Georg Müller (um 1600). – Danzig und der Ostseeraum, hg. v. Holger Böning u.a. (Presse und Geschichte – neue Beiträge, 16). Bremen: Edition Lumière, 2005, lk 65–85, siin lk 69–83. Viljakas võiks vahest olla jutluste uurimine ka koodivahetuse, s.t ajaloolistes tekstides kahe või enama keele kasutuse seisukohast. Koodivahetuse kohta vt nt: **Kristiina Ross, Inna Põltsam-Jürjo.** Eesti keel XVII ja XVIII sajandil kiriku kirjallikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus 2021, 7, lk 621–643, siin lk 621–622.

⁹² **Martin Klöker.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit, T. 1–2 (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen: Niemeyer, 2005; eesti keeles: **Martin Klöker.** Tallinna kirjandus- elu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014.

⁹³ **Klöker,** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel, lk 532–669.

⁹⁴ **Martin Klöker.** Der älteste Katalog der Revaler Olaibibliothek? Ein rätselhafter Fund. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12, 2017, lk 322–336; **Martin Klöker.** Schule und Kirche. Heinrich Vestring als Reformator des Revaler Schulwesens. – Baltische Bildungs- geschichte(n), hg. v. Silke Pasewalck, Antje Johanning-Radžienė, Martin Klöker, Rūta Eidukevičienė (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 78). (Ilmumas). Täna Martin Klökerit võimaluse eest tutvuda artikli käsi- kirjaga.

kultuuri suundumustele heidab valgust Kaspar Kolgi uurimus Tallinna linna-raamatukogu komplekteerimisest 16. sajandi teisel poolel.⁹⁵

Linna kirikuolusid 17. sajandi esimesel poolel on Tallinnast võrsunud prominentse vaimuliku Heinrich Stahli elu ja töö kaudu avanud Leino Pahtma,⁹⁶ eelkõige aga Piret Lotman oma 2014. aastal ilmunud monograafias Heinrich Stahlist.⁹⁷ Tallinna-päritolu eestikeelse vaimuliku kirjasõna ajaloo uurimine on järjepidevalt edenenud juba alates 19. sajani lõpust,⁹⁸ kuid sisulisemalt on eestikeelseid tekste analüüsima hakatud alles viimasel kahel aastakümnel.⁹⁹ Uurijahuvi on jõudnud ka mitte-eestikeelse vaimuliku kirjanduseni.¹⁰⁰

Ettekujutust Tallinna usulisest õhustikust 17. sajandi keskpaiku ja linna vaimulike suhtlusvõrgustikust rikastab Kristi Viidingu Saksamaal Hannoveris Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogus avastatud ning tema trükki toimetatud, tõlgitud ja kommenteeritud aines – Tallinna gümnaasiumi (siis veel tulevase) kreeka keele professori Reiner Brockmanni läkitused (aastaist 1629, 1630, 1633) lähedasele noorpõlvesõbrale Brandanus Dateriusele ja Oleviste koguduse õpetaja Andreas Sandhageni kirjad (1648/1649, 1652) samale Daetriusele ajal, mil too oli juba Braunschweig-Wolfenbütteli superintendent.¹⁰¹ Viidingu leiud Hannoveris on järjekordne näide enesestmõistetavast, kuid alati rahutukstegevast tõsiasjast, et välismaistes mäluasutustes peitub sedalaadi

⁹⁵ **Kaspar Kolk.** „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2017, 3, lk 10–29.

⁹⁶ **Leino Pahtma.** Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastaisse. – Kultuuriloolised ekskursid (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 6 (13)), toimetajad Enn Küng jt. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk 5–19.

⁹⁷ **Lotman,** Heinrich Stahli elu ja looming.

⁹⁸ Uuemaid bibliograafilisi ülevaateid vt nt raamatutest: **Cornelius Hasselblatt.** Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2006; eesti keeles: Eesti kirjanduse ajalugu (Heuremata: humanitaarteaduslikke monograafiaid). Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016; **Toomas Paul.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn: Emakeele Selts, 1999.

⁹⁹ **Leino Pahtma.** Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatust“. – Rootsi suurriigist vene impeeriumisse (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 3 (10)), toimetajad Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk 57–83; **Lotman,** Heinrich Stahli elu ja looming, lk 161–173, 182–198; **Piret Lotman.** Eestikeelsed luterlikud varauusaegsed katekismused sotsiaalse distsipliini kujundajana. – Konfessioon ja kirjakultuur, lk 168–191; **Piret Lotman.** Salemann ja Saalomon. Põgus sissevaade 1656. aastal ilmunud eestikeelsesse lauluraamatusse. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust, koostaja Katre Kaju (Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32)). Tartu: Rahvusarhiiv, 2017, lk 323–347.

¹⁰⁰ **Lotman,** Heinrich Stahli elu ja looming, lk 173–180; **Tiiu Reimo, Helje Kannik.** Tallinna rootsiaegsed vaimuliku sisuga trükised. – Kroonikast epitaafini, lk 271–321.

¹⁰¹ **Kristi Viiding.** Noor Brockmann luuletamisest. – Keel ja kirjandus 2015, 11, lk 777–791; **Kristi Viiding.** Humanistlik epistolaarkultuur Eesti- ja Liivimaal. Tallinna literaatide kirjad Meibomide kirjakollektsioonis. – Konfessioon ja kirjakultuur, lk 118–144, siin lk 127–142.

kõnekaid allikaid hoomamatul hulgal.¹⁰² Arvestada tasub ka sajanditevanuste haruldaste dokumentide säilimisega eravalduses, nagu seda tõestab Tallinnast võrsunud vaimuliku Justus Blanckenhageni nüüdseks publitseeritud päeva-
raamat.¹⁰³

Oluline panus Tallinna 16.–17. sajandi kirikuajaloo historiograafiasse laiemas mõttes on kunstiloolase Krista Kodrese suundaandvad tööd¹⁰⁴ ja Pia Ehasalu monograafia¹⁰⁵, milles kirikukunsti arengut analüüsitakse tihedas seoses sotsiaalajaloo ja kultuurilooa. Tallinna 16.–17. sajandi kirikukunsti ja -arhitektuuri uurimise viimaste aastakümnete suunad ja tulemused kajastuvad kokkuvõtlikult ka uusimas Tallinna ajaloo üldkäsitluses.¹⁰⁶ 16. sajandi teise poole osas väärivad esiletõstmist eriti Merike Kurisoo uurimused, milles vaadeldakse reformatsiooni tulemusena linnakogukonnas ja usuelus toimunud sotsiaalsete, poliitiliste ja kultuuriliste muutuste mõju Tallinna sakraalmaastikule ja -õhustikule.¹⁰⁷ Kurisoo peamine uurimisobjekt on *adiafora* ehk sks *Mittelding* – „vahepealsed“ asjad, s.t kiriklikud riitused ja esemed, mida luterluse seisukohalt peeti vähetähtsaks. Sellest mõistest inspireerituna on Kurisoo 16. sajandi teist poolt kirikukunsti ajaloos leidlikult määratlenud „vahepealse ajana“, justkui vähetähtsa ajajärguna, mis osalt just seetõttu on uurimisloos vahele jäetud või jäänud.¹⁰⁸ Metafoori võib liialdamata laiendada Tallinna 16. sajandi teise poole kirikuajaloole üldisemalt.

¹⁰² Näiteks on Alam-Saksi Riigi- ja Ülikooliraamatukogu varauusaegses kogus säilinud Andreas Sandhageni kiri (3. juunist 1649) 17. sajandi ühele prominentsemale teoloogile Georg Calixtusele. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2 Cod ms Philos 110:2, l. 93.

¹⁰³ Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713, hg. v. **Johann Karl von Schroeder**. Wedemark-Elze: Verlag Harro von Hirschheydt, 1995. Vt ka: **Johann Karl von Schroeder**. Superintendent Justus Blanckenhagen 1657–1713. Bildungsweg und Studienreisen eines Revaler Theologen im 17. Jahrhundert. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss, hg. v. Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg: Herder-Institut, 1980, lk 281–293.

¹⁰⁴ Nt **Krista Kodres**. Lunastus usu läbi. Luterlik „pilditeoloogia“ ja selle eeskujud Eestis esimesel reformatsioonisajandil. – Kunstiteaduslikke uurimusi, 3–4 (12), 2003, lk 55–101; **Krista Kodres**. Die kirchliche Kunst in den von Esten bewohnten Gebieten im Zeitalter der Reformation und der Konfessionalisierung. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 2, lk 41–98.

¹⁰⁵ **Pia Ehasalu**. Rootsiaegne maalikunst Tallinnas. 1561–1710. Produktioon ja retseptioon. Doktoritöö (Dissertationes Academiae Artium Estoniae, 2). Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2007, lk 33–112 (1. peatükk: *Zu Ehre Gottes, Kirchen zur Zierde und Menschen zum Gedächtnis* – luterlik kirikumaal Tallinna kirikutes).

¹⁰⁶ **Krista Kodres, Merike Kurisoo**. Kirikuarhitektuur ja -kunst. – Tallinna ajalugu, 2, lk 216–225.

¹⁰⁷ **Merike Kurisoo**. Tallinn church order of 1606 and ecclesiastical objects in ritual practices. – Indifferent Things? Objects and images in post-reformation churches in the Baltic Sea Region, ed. by Krista Kodres, Merike Kurisoo, Ulrike Nürnberger (Edition Mare Balticum, 3). Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2020, lk 133–145. Tallinna kirikukunstile 16. sajandi teisel poolel on pühendatud enamik Merike Kurisoo väitekirjas „Vahepealsed asjad ja vahepealsed ajad“ (vt viites nr 34) avaldatud artikleid.

¹⁰⁸ **Kurisoo**, Vahepealsed asjad, lk 10–11.

Kõige uuemad Tallinna 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kirikuajaloo ülevaateid sisaldavad väljaanded on ära nimetatud sissejuhatuses eespool.¹⁰⁹ Kirikuteema suurt osakaalu neist kõige hilisemas, 2019. aastal ilmunud „Tallinna ajaloo“ teises köites võiks muu hulgas võtta ka hüvituseks selle valdkonna alakäsitlemisele linna ajaloo varasemas eestikeelses üldteoses.

Nagu nähtub eelnevast ülevaatest, kõnealuse perioodi Tallinna kirikuajaloole pühendatud monograafiaid seni ilmunud ei ole ning eraldi Tallinna kirikuloole keskenduvaid artiklismahus ülevaateid ja eriuurimusi on vähe. Põhjalikumad käsitlemist on leidnud vaid üksikud küsimused ja valdkonnad. 19. sajandi ja 20. sajandi alguse rootsi ja (balti)saksa autorid, samuti pärast Teist maailmasõda Eesti ajalugu uurinud Soome ja Rootsi ajaloolased huvitusid Tallinnast peamiselt Rootsi kirikupoliitika ühe sihtmärgina ning Eestimaa kiriku- ja usuolude üldises kontekstis. Eesti uurijad on ülekaalukalt enim kirjutanud Püha Vaimu kiriku õpetaja Georg Mülleri isikuga ja tema kirjaliku pärandiga seonduvast.

Käesolevas väitekirjas toodud artiklid on rootsiaegse Tallinna kirikuajaloo uurimise teemaderingi avardanud eelkõige küsimustega luterliku kirikukorralduse väljakujunemisest Tallinnas, ilmaliku-vaimuliku rivaliteedist varaausaegses linnaühiskonnas ja selle tagamaadest ning 17. sajandi luterluse probleemide kajastustest Tallinnas.

4. Konfessionaalne ajastu, luterlik ortodoksia ja konfessionaliseerimine

Euroopa 16.–17. sajandi ajaloo kohta juurdunud mõiste „konfessionaalne ajastu“ pärineb saksa protestantlikult teoloogilt Ernst Troeltschilt, kes oma 20. sajandi alguse töödes rõhutas sellega suurte uskkondade – roomakatoliikluse, luterluse ja kalvinismi – määravat mõju ühiskonna arengule reformatsiooni-järgses Euroopas. „Konfessionaalne ajastu“ pakkus neutraalset alternatiivi erapoolikult konfessioonide vaatenurki rõhutavatele mõistetele „vastureformatsioon“, „ortodoksne luterlus“, „teine reformatsioon“, „usulõhe“ ja „ususõdade aeg“.¹¹⁰ Konfessionaalsuse rõhutamist ajastu ühe markantsema tunnusjoonena toetab ka Thomas Kaufmanni käsitus erinevate konfessioonikultuuride kujunemisest ühiskonnas 16. sajandi teisel poolel valitseva uskkonna ulatuslikul ja sügaval mõjul.¹¹¹

¹⁰⁹ Vt viidetes nr 12, 13, 16, 17 ja 70 nimetatud ülevaateid.

¹¹⁰ Kokkuvõtlikke arutlusi määratluse „konfessionaalne ajastu“ üle vt nt: **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 71–75; **Klueting**, Glaubensspaltung, lk 52–54; **Franz Brendle**, Das konfessionelle Zeitalter. Berlin, Boston: De Gruyter, 2015, lk 13–14; **Hans-Martin Kirn**, Geschichte des Christentums IV, 1. Konfessionelles Zeitalter. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2018, lk 12–16.

¹¹¹ **Thomas Kaufmann**, Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 29). Tübingen: Mohr Siebeck, 2006, lk 14–16.

„Konfessionaalne ajastu“ on määratlusena küll etableerunud, kuid, nii nagu periodiseerimise puhul tavaline, piiritletakse sedagi eri maade ajaloolisest arengust ning sündmuste ja protsesside erinevast mõtestamisest sõltuvalt mitmeti. Saksa ajaloo teaduses on kõige levinum konfessionaalse ajajärgu raamistamine ühelt poolt Augsburgi usurahuga 1555. aastal, millega luterlased said Saksa-Rooma riigis katoliiklastega võrdsed õigused, teiselt poolt Vestfaali rahu lepinguga 1648. aastal, kuna sellega lõppesid suured ususõjad Euroopas ning keisririigis tagati katoliiklusele, luterlusele ja kalvinismile õiguslikult võrdne staatus.¹¹² Mõned uurijad paigutavad perioodi alguse juba 1525. aastasse, mil reformatsioon muutus rahvaliidumiseks ilmalike valitsejate juhita protsessiks,¹¹³ teised seovad selle Augsburgi usutunnistuse vastuvõtmisega 1530. aastal.¹¹⁴ Perioodi lõppu on nihutatud kuni pietismi ja valgustuseni¹¹⁵ või ka varauusaja lõpuni, sest konfessionaalsed motiivid suunasid poliitikat veel kogu 18. sajandi jooksul.¹¹⁶ Prantsusmaa puhul on konfessionaalse ajastu lõpuna tõlgendatud 1598. aasta Nantes'i edikti, mis kuulutas katoliikluse valitsevaks konfessiooniks; teisalt on seda seostatud kardinal Richelieu välispoliitikaga, mis Kolmekümneaastases sõjas viis Prantsusmaa liitumiseni protestantliku leeri-ga.¹¹⁷ Rootsi ajaloo konfessionaalse perioodi alguseks on peetud esimeste konfessionaalsete vastasseisude (luterlus *versus* kalvinism; hiljem luterlus *versus* katoliiklus) ja sotsiaalse distsiplineerimise tendentside ilmumist sise-poliitikasse 1560. aastatel, aga ka luterluse riigiusuks kuulutamist 1593. aastal. Ajajärgu lõppu on seostatud samuti Kolmekümneaastase sõja lõpuga, aga ka

¹¹² Vt nt: **Martin Heckel**. Deutschland im konfessionellen Zeitalter (Deutsche Geschichte, 5). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983, lk 198; **Johannes Wallmann**. Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. Tübingen: Mohr Siebeck, 2000, lk 88–123; **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 74–75; **Heinz Schilling**. The Confessionalization of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change. – Norsk Teologisk Tidsskrift 2009, 1, lk 3–22, siin lk 9; **Bernd Moeller**. Geschichte des Christentums. Göttingen [u.a.]: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, lk 247–254; vrd ka: **Ernst Koch**. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675). Leipzig: Evangelische Verlag-Anstalt, 2000. Kochi kriteeriumiks on luterluse etableerumine 1560. aastateks Augsburgi usurahu mõjul ja Trento kirikukogu katoliiklust protestantismi suhtes piiritlevad 1563. aasta otsused.

¹¹³ Nii nt **Harm Klueting**. Das konfessionelle Zeitalter 1525–1648. Stuttgart: Ulmer, 1989.

¹¹⁴ Nt **Wolfgang Reinhard**. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Zeitschrift für Historische Forschung, 10, 1983, lk 257–276, siin lk 260.

¹¹⁵ Wolfgang Reinhard sidus konfessionaalse ajastu lõpu protestantide väljatõrjumisega Salzburgi piiskopkonnast 1730. aastate algul (**Reinhard**, Zwang zur Konfessionalisierung?, lk 262), Ernst Koch pietismi ühe programmilise teose, Philipp Jacob Speneri „Pia desideria“ ilmumisega 1675. aastal (**Koch**, Das konfessionelle Zeitalter).

¹¹⁶ **Helga Schnabel-Schüle**. Vierzig Jahre Konfessionalisierungsforschung – eine Standortbestimmung. – Konfessionalisierung und Region, hg. v. Peer Frieß, Rolf Keißling. Konstanz; Univ.-Verl., 1999, lk 23–40, siin lk 24–28, 40.

¹¹⁷ **Gerrit Walther**. Das konfessionelle Zeitalter. – Bildung. Ziele und Formen, Traditionen und Systeme, Medien und Akteure, hg. v. Michael Maaser, Gerrit Walther. Stuttgart: Springer-Verlag, 2011, lk 199–203, siin lk 199.

kuninganna Kristiina siirdumisega katoliiklusse 1654. aastal ja tema troonist loobumisega kaks aastat hiljem. Ekstravagantsema arvamuse kohaselt sai konfessionaalne ajastu Rootsis läbi alles 1951. aastal, mil riigis kehtestati täielik usuvabadus.¹¹⁸

„Konfessionaalse ajastu“ kõrval käibivad endiselt ka määratlused „vastu-reformatsioon“ ja „luterlik ortodoksia“ (ehk „ortodoksne luterlus“), vähem elujõuliseks on osutunud „teine reformatsioon“ (kalvinismi konfessioonina luterlusest eraldumise kohta). Vastureformatsiooni asemel räägitakse ka katoliiklikust reformist ja katoliku kiriku uuenemisest.¹¹⁹ Luterliku ortodoksia algust seostatakse enamasti ühe tähtsaima luterliku usutunnistuskirja, Konkordia-vormeli (1577) valmimise ja usutunnistuskirjade kogu, Konkordiaraaamatu ilmumise (1580).¹²⁰ Sellega eraldus luterlus lõplikult rooma kirikust ning piiritles end selgelt teiste protestantlike suundade suhtes. Ortodoksse ehk õige ja puhta luterlusena käsitati vormeliga ühinenud aladel Konkordiaraaamatusse koondatud usutunnistuskirju järgivat õpetust, millest tuli juhendada teoloogias, trükisõnas, jutlustes ja katekismuseõpetuses.¹²¹ Heinz Schilling, kõnealuse ajajärgu üks suundaandvaid uurijaid, tähtsustas Konkordiavormelit ja -raamatut seejuures mitte üksnes kitsalt ortodoksse luterluse seisukohalt, vaid konfessionaalse ajastu algusena üldiselt, kuna need avasid tee ka kalvinismi konfessioonina väljakujunemisele.¹²²

¹¹⁸ Alates 1951. aastast ei olnud Rootsis riigikirikust lahkumise korral enam kohustust liituda muu uskkonnaga. Rootsi konfessionaalse ajastu piiride üle arutleb **Otfried Czaika**: Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich. – Suomen kirkohistoriallisen seuran vuosikirja, 97, 2007, lk 73–96, siin lk 75–78, 87–90; vt ka: **Otfried Czaika**. David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich (Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft, 51). Helsinki: Luther-Agricola-Gesellschaft, 2002, lk 58.

¹¹⁹ **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 75–79; **Klueting**, Glaubensschaltung, lk 49, 55; Reformation und katholische Reform zwischen Kontinuität und Innovation, hg. v. **Frank Kleinhagenbrock, Dorothea Klein, Annuschka Tischer, Joachim Hamm** (Publikationen aus dem Kolleg „Mittelalter und Frühe Neuzeit“, 6). Würzburg: Königshausen & Neumann, 2019. Möiste „teine reformatsioon“ kriitikat vt eriti: **Harm Klueting**. „Zweite Reformation“ – Konfessionsbildung – Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren. – Historische Zeitschrift, 277, 2003, lk 309–341, siin lk 326–332. Eesti ajaloo puhul on levinud „vastureformatsioon“ poolaegse Liivimaa kontekstis; nn teine reformatsioon esineb nt: **Saard**, Ristitud eestlane, lk 152.

¹²⁰ Eesti keeles on Konkordiaraaamatusse koondatud usutunnistuskirjad avaldatud: Luterlikud usutunnistuskirjad, toimetaja **Randar Tasmuth** (EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus, 11). Tallinn, Tartu: Ajaleht Eesti Kirik, EELK Usuteaduste Instituut, 2014.

¹²¹ **Bengt Hägglund**. Geschichte der Theologie: ein Abriß. München: Chr. Kaiser, 1990, lk 215–219; **Wallmann**, Kirchengeschichte Deutschlands, lk 91–98; **Hartmut Lehmann**. Lutheranism in the seventeenth century. – Reform and Expansion 1500–1660, ed. by Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, lk 56–72.

¹²² **Heinz Schilling**. Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620. – Historische Zeitschrift, 246, 1988, lk 1–45, siin lk 21–22.

Nn konkordiateoloogiat tunnustas kiriku õpetusliku alusena enamik Saksa luterlikest vürstiriikidest ja linnadest.¹²³ (Rootsis sai Konkordiraamat ametliku tunnustuse küll alles 1663. aastal, kuid vaimulikes ringkondades oli konkordia-teoloogial lai kandepind juba varasematel aastakümnetel.¹²⁴) Konkordia-vormelist ja -raamatust loodetud koosmeele ja rahu asemel puhkesid luterlike teoloogide leiris aga hoopis ägedad dispuudid õpetuse puhtuse ja õigsuse üle ning avaldati lugematul hulgal õpetuslikke küsimusi eritlevaid teoloogilisi kirjutisi. Lisaks andsid poleemikaks rohkesti ainet 16. sajandi lõpul tekkinud arvukad usuvoolud ja -liikumised, mis kõigutasid institutsionaalse kiriku positsiooni ühiskonnas. Nii on kiriku õpetuse ühetaolisust rõhutav mõiste „luterlik ortodoksia“ Konkordiarraamatu-järgse 16. sajandi ja suure osa 17. sajandi kohta ühest küljest küll asjakohane, kuid samal ajal ühekülgne ja eksitav, sest just tolleaegset luterlust iseloomustab kirev pluralism.¹²⁵ Seetõttu on ärgitatud loobuma „luterliku ortodoksia“ kasutamisest perioodi määratlusena ning tähistama sellega vaid teoloogilist suunda.¹²⁶

Arvestades Wittenbergi-suuna luterluse kindlustumist Tallinnas juba 16. sajandi esimesel poolel, konkordiateoloogia tunnustamist ja kogukonnaelu läbi-põimumist luterliku konfessiooniga 17. sajandil, kõneldakse siinses väitekirjas esitatud artiklites samuti ortodoksse luterluse ajajärgust. Suhestumisel rahvus-vahelise ajalookirjutusega võiks kontekstist sõltuvalt olla aktsepteeritav ka „konfessionaalne ajastu“.

*

Konfessionaalse ajajärgu uurimislukku tõi 1950. aastate lõpul uue lähenemise ajaloolane Ernst Walter Zeeden, kes defineeris perioodi 16. sajandil pärast reformatsiooni konfessioonide kujundamise ja kujunemise (sks *Konfessionsbildung*) ajajärguna.¹²⁷ Vastukaaluks ajalookirjutuses seni domineerivale, konfessioonide eripärast lähtuvalle käsitlusviisile täheldas Zeeden uskkondade kujunemise protsessis sarnasusi ja paralleele ning toonitas erinevate konfes-

¹²³ **Wallmann**, Kirchengeschichte Deutschlands, lk 94.

¹²⁴ **Ingun Montgomery**. Enhetskyrkans tid (Sveriges kyrkohistoria, 4). Stockholm: Verbum, 2002, lk 117, 120, 128–132.

¹²⁵ **Wallmann**, Kirchengeschichte Deutschlands, lk 100–103; **Lehmann**, Lutheranism in the seventeenth century.

¹²⁶ **Thomas Kaufmann**. Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede. Kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur (Beiträge zur historischen Theologie, 104). Tübingen: Mohr Siebeck, 1998, lk 149.

¹²⁷ **Ernst Walter Zeeden**. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe. – Historische Zeitschrift, 185, 1958, lk 249–299; Ernst Walter **Zeeden**. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe. München [u.a.]: Oldenbourg, 1965.

sioonikultuuride võrdleva uurimise vajadust.¹²⁸ Eraldi tõstis ta esile ilmaliku võimu mõjukat rolli konfessioonide väljakujunemisel.¹²⁹

Zeedeni lähtekohaga haakus ja avardas seda 1980. aastate algul Heinz Schillingi kalvinistliku ja luterliku ning Wolfgang Reinhardi katoliikliku konteksti uurimise põhjal esitatud konfessionaliseerimise (sks *Konfessionalisierung*) tees.¹³⁰ Konfessionaliseerimise all mõistsid nad fundamentaalset protsessi (Schilling) Euroopa ajaloos, mille käigus põimiti konfessiooniga läbi pea kõik ühiskonnaelu valdkonnad. Schillingi ja Reinhardi käsituses leidis see protsess rööbiti, kuid samal ajal konfessioonide vastastikuses konkurentsis, aset nii kalvinistlikel, luterlikel kui ka katoliiklikel aladel.¹³¹ Konfessionaliseerimise kandvaks jõuks olid ilmalikud valitsejad, kes kasutasid usutunnistust ja kiriklike institutsioone ära oma võimupoliitiliste eesmärkide saavutamiseks. Kogukonna usulise ühtsuse tagamiseks rakendati range kontroll kirikuelus ja kooliõpetuses ühtsete teoloogiliste aluste järgimise üle. Inspireerituna Gerhard Oestreichi 1960.–1970. aastate uurimustest, nägid Reinhard ja Schilling religioosse ja kirikliku distsipliini juurutamist osana varauusaegse riikluse kujunemise protsessile iseloomulikust sotsiaalsest distsiplineerimisest.¹³²

¹²⁸ Sellest lähtus **Zeeden** nt monograafias: *Katholische Überlieferungen in den lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts* (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung, 17). Münster: Aschendorff, 1959.

¹²⁹ **Thomas Brockmann, Dieter J. Weiß.** „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“ – Einleitung. – *Das Konfessionalisierungsparadigma*, lk 1–22, siin lk 2.

¹³⁰ **Heinz Schilling.** Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 48). Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus Mohn, 1981; **Wolfgang Reinhard.** Konfession und Konfessionalisierung in Europa. – *Bekenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang*, hg. v. Wolfgang Reinhard. München: Vogel, 1981, lk 165–189; **Reinhard,** *Zwang zur Konfessionalisierung?*

¹³¹ Vt teesi analüüsile pühendatud konverentside kogumikke: *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“*, hg. v. **Heinz Schilling.** Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus Mohn, 1986; *Die lutherische Konfessionalisierung*, hg. v. **Hans-Christoph Rublack.** Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus Mohn, 1992; *Die katholische Konfessionalisierung*, hg. v. **Wolfgang Reinhard, Heinz Schilling.** Münster: Aschendorff, 1995. Hilisemat kokkuvõtet kiriku lõhenemisest eri konfessioonideks ja selle mõjust Euroopa ühiskonna arengule vt ka: **Schilling,** *The Confessionalization of European Churches and Societies.*

¹³² Kokkuvõtteid konfessionaliseerimise paradigma arengust vt nt: **Klueting,** „Zweite Reformation“, lk 311–341; **Ehrenpreis, Lotz-Heumann,** *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, lk 62–75; **Brockmann, Weiß,** „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“; **Andreas Holzem.** *Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung*, 1. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015, lk 7–32. Konfessionaliseerimise sidumisest sotsiaalse distsiplineerimise kategooriaga nt: **Reinhard,** *Zwang zur Konfessionalisierung?*, lk 267–268; **Klueting,** *Glaubensspaltung*, lk 51–52; **Gottfried Seebaß.** *Die Reformation als Epoche. – Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling*, hg. v. Stefan Ehrenpreis, Ute Lotz-Heumann, Olaf Mörke, Luise Schorn-Schütte. Berlin: Duncker & Humblot, 2007, lk 21–32, siin lk 26.

Teesiga poliitika ja religiooni lahutamatuses kui reformatsioonijärgse 16. sajandi ja 17. sajandi kesksest fenomenist tõstsid Reinhard ja Schilling ajaloo-uurimise fookusse kristluse lõhenemise poliitilised, sotsiaalsed ja kultuurilised tagajärjed ühiskonnale. Kuna valitsev konfessioon kujundas mitte ainult kirikut ja usuelu, vaid ka poliitikat, majandust ja kultuuri, nii avalikku kui ka eraelulist sfääri ja rahvusvahelisi suhteid, oli kontseptsioon mõeldud kohaldamiseks mitte üksnes kitsalt kiriku- ja usuajaloo uurimisele, vaid ajajärgu käsitlemisele tervikuna. Ühtaegu läks sujuvalt käibele väljend „konfessionaliseerimise ajastu“ (sks *Zeitalter der Konfessionalisierung*), millest mõnikord jääb mulje, et seda kasutatakse „konfessionaalse ajastu“ sünonüümina, teisel aga eristatakse kaht mõistet rangelt.¹³³

Reinhardi-Schillingi esitatud lähenemisviis pälvis algusest peale erakordselt palju tähelepanu, seejuures rohkesti ka kriitikat. Kontseptsioonile heideti ette konfessioonide arengus sarnasuste ja paralleelide ületähtsustamist; eriti tugevat mõistmatust pälvis katoliikliku konfessionaliseerimise tees, mispuhul nähti katoliikluse kui kristliku kiriku väidetavalt järjepidevuse kandja erilisuse eiramist. Kritiseariti konfessionaliseerimise teesi nn etatistlikku piiratud – usk-kondade väljakujunemise protsessis ilmaliku võimu rolli ülepaisutamist ning varauusaegse riikluse arengus konfessionaliseerimise osa liigset tähtsustamist, mis jätab varju teoloogia arengu, religioossuse ja spirituaalsuse aspektid ning näitab ühiskonna läbipõimumist konfessiooniga vaid ülalt alla suunatud protsesside tulemusena.¹³⁴

¹³³ Nii nt viites nr 31 nimetatud sarjas; **Sebastian Rimestad**. Luthertum und Baltikum. Der konfessionelle Raum und die politische Entwicklung. – Nordost-Archiv, 25, 2016, lk 7–19 (lk 8–10: Das Zeitalter der Konfessionalisierung (16.–17. Jahrhundert)). Mõistest „konfessionaliseerimine“ periodiseeriva määratlusena vt: **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 71–75; vrd: **Klueting**, „Zweite Reformation“, lk 325; **Asche, Buchholz, Schindling**, Vorwort. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 4, lk 10.

¹³⁴ Ülevaateid debattidest ja kriitikat vt: **Heinrich Richard Schmidt**. Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. – Historische Zeitschrift, 265, 1997, lk 639–682; **Anton Schindling**. Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit. – Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650, 7. Bilanz – Forschungsperspektiven – Register, hg. v. Anton Schindling, Walther Ziegler, unter Mitarbeit von Franz Brendle (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 57). Münster: Aschendorff, 1997, lk 9–44; **Walter Ziegler**. Kritisches zur Konfessionalisierungsthese. – Konfessionalisierung und Region, lk 41–53; **Schnabel-Schüle**, Vierzig Jahre Konfessionalisierungsforschung; **Ute Lotz-Heumann**. The Concept of „Confessionalization“: a Historiographical Paradigm in Dispute. – Memoria Y Civilización. Anuario De Historia, 4, 2001, lk 93–114; **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 67–79; **Klueting**, „Zweite Reformation“; **Hartmut Lehmann**. Grenzen der Erklärungskraft der Konfessionalisierungsthese. – Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese, hg. v. Kaspar von Greyerz, Manfred Jakubowski-Tiessen, Thomas Kaufmann, Hartmut Lehmann (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 201). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2003, lk 242–249;

Kui 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil (eriti selle esimesel poolel) oli Saksa ajalooteaduses kaua aega väheolulise ja seetõttu igava ajajärgu maine, millest omakorda tulenes vähene uurijahuvi, siis Schillingi-Reinhardi teesi mõjul muutus hoiak põhjalikult. Vastukajast sellele vallandus 1980. aastatel ajastu uurimise buum, mis ei ole vaibunud siiani. Kui esialgu langes uurimisloos Reinhardi-Schillingi lähtekoha ajal rõhk ilmaliku võimu initsiatiivile konfessiooni põimimisel ühiskonnaeluga, siis kontseptsiooni kriitikast kasvasid välja küsimused ühiskonna madalamate tasandite rollist selles protsessis. Ilmalike valitsejate asemel ja nende kõrval hakati konfessionaliseerimise kandva jõuna tähtsustama kohalikku kogukonda, sest just selles – kui ühiskonna alusmüüris – nähti tugevaimat potentsiaali usulise ühtsuse tagamiseks. Kiriku- ja usuajaloo uurimisse lisandusid uudsete teemadena altpoolt lähtuvad protsessid ja nähtused nagu väljaspool institutsionaalset kirikut levinud rahvareligioon, müstitsism ja spirituaalsus, indiviidi isiklik usuline kogemus ja suhted kirikuga, samuti 16. sajandi teisel poolel alanud väikese jääaja ja 17. sajandi esimesel poolel Kolmekümneaastase sõja põhjustatud frustratsiooni mõjul levinud nn uue vagaduse liikumised. Konfessiooni ja ühiskonnaelu põimumise uurimisel tõusid esile sotsiaal- ja kultuuriajaloolised ning mikro- ja argiajaloo küsimused. Kui alates Ernst Walther Zeedenist olid kaua aega huviorbiidis olnud ühiskondlike protsesside sarnasused konfessionikultuurides, siis viimasel ajal on taas keskendunud konfessionispetsiifilistele aspektidele.¹³⁵ Ajaloolasi on kutsutud üles kiriku- ja religiooniajaloo uurimist „uuesti teologiseerima“, keskenduma rohkem konfessioonide ja usu sisuliste aspektidele; usuteadlasi omakorda mitte kapselduma ühe (s.t oma) konfessiooni teoloogia ja kirikuajaloo uurimisse.¹³⁶

Arvesse võttes Reinhardi-Schillingi kontseptsiooni hoogu andvat mõju 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi ajaloo uurimisele, võib öelda koguni, et konfessionaliseerimise teesi nõrkustel ja rünnatavusel on olnud edasiviiv jõud. Vallandunud kriitika ja uurimisbuumi laines on ajastu käsitlemine tõhusalt edenenud ja uurimisväli määratult teisenenud. Kuna kontseptsioon arenes välja just linnaajaloo uurimises, siis tõstis see ka huvi kiriku ja religiooni küsimuste vastu linnaühiskonnas. Muu hulgas on konfessionaliseerimise-poleemika elavdanud reformatsiooni (ümber)mõtestamist. Näiteks hindas Heinz Schilling

Brockmann, Weiß, „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“, lk 6–22; **Rui Luis Rodrigues**. Confessionalization processes and their importance to the understanding of Western History in the Early Modern period (1530–1650). – *Tempo*, 23, 1, 2017: http://www.scielo.br/pdf/tem/v23n1/en_1980-542X-tem-23-01-00001.pdf (vaadatud 29.10.2021).

¹³⁵ Paradigma laienemise ja teisenemise suundadest vt: **Schmidt**, Sozialdisziplinierung?, lk 639–682; **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, Reformation und konfessionelles Zeitalter, lk 12–13, 62, 67–71; **Lehmann**, Grenzen der Erklärungskraft; **Klueting**, Glaubensspaltung, lk 61–64; **Brockmann, Weiß**, „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“, lk 7, 11, 14–16; **Stefan Ehrenpreis**. Mischkonfessionalität als Problem – Das Konfessionalisierungsparadigma, lk 117–126, siin lk 118; **Kirn**, Geschichte des Christentums, lk 17–18.

¹³⁶ **Klueting**, Glaubensspaltung, lk 64.

konfessionaalse ajastu ajaloolise ephhina tähtsamaks kui reformatsiooni.¹³⁷ Traditsioonilise arusaama asemele reformatsioonist kui lühiajalisest ja äkilisest pöördest on astunud arusaam reformatsiooni ja sellele järgnenud konfessioonide kujunemise ajastu katkematust järjepidevusest;¹³⁸ kõneldakse „pikast“ ja „aeglasest“ reformatsioonist.¹³⁹

Erinevalt Saksa historiograafiast on Eesti ajaloos 16. sajandi teine pool ja 17. sajand – periood, mis valdavalt ühtib Rootsi võimu ajaga –, läbi aegade pälvinud elavat uurimishuvi. Kuna Rootsi suurriikliku ajajärgu sisepoliitikas oli kirikul ja usul tähtis osa, siis on ajaloolaste üks meelisteemasid olnud Rootsi kirikupoliitika Läänemere provintsid. Rõhuga koolihariduse, eestikeelse kirjaõna ja rahvausu ajaloole käsitleti Rootsi riigi tegevust kirikuelu korraldamisel ka nõukogude ajal. Lääne-Saksamaal 1980. aastatel puhkenud poleemikast konfessionaliseerimise üle ei saanud lääne teaduselus ärälõigatud Eesti ajaloo teadus mõistagi osa saada ega selle mõjul arenenud kiriku- ja religioonialoo uurimissuundadega sammu pidada.

Pärast sunnitud kiratsemist Teise maailmasõja järgsetel aastakümnetel hakkas varauusaegse kirikuloo uurimine 1990. aastatel Eestis sünergias rahvusvahelise teaduseluga jõudsalt edenema. Eesti ja Rootsi ajaloolaste koostöös ilmus 1990. ja 2000. aastatel mitu kogumikku, milles on puudutatud ka Eesti- ja Liivimaa rootsiaegset kirikuajalugu. Rootsi kirikupoliitikat Läänemere provintsid käsitleti neis osana riiklikust unifitseerimispoliitikast.¹⁴⁰ Konfessionaliseerimise teesiga sidus Eesti ja Rootsi ühise ajaloo esimesena Jürgen Beyer 2006. aastal ilmunud artiklis, milles ta uuris Rootsi riigi toel usuteadmiste ja

¹³⁷ **Heinz Schilling**, *Reformation – ein revolutionärer Umbruch oder Hauptetappe eines längerfristigen reformierenden Wandels? – Konflikt und Reform*. Festschrift für Helmut Sperding, hg. v. Winfried Speitkamp, Hans-Peter Ullmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, lk 26–40.

¹³⁸ **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, lk 116; **Seebaß**, *Die Reformation als Epoche*; **Brockmann, Weiß**, „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“, lk 9–10; **Thomas Martin Buck**, *The long European Reformation: Historisch-didaktische Reflexionen zu einem aktuellen frühneuzeitlichen Thema*. – Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen, hg. v. Roland Bernhard, Felix Hinz, Robert Maier. Göttingen: V&R unipress, 2017, lk 19–54, siin lk 20–32.

¹³⁹ **Buck**, *The long European Reformation*; Eesti uurimisloos nt: **Aivar Põldvee**, *Die langsame Reformation. Luthertum, Schriftum und die estnischen Bauern im 16.–17. Jahrhundert*. – Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands 16.–20. Jahrhundert (Nordost-Archiv, 22). Lüneburg: Nordost-Institut, 2014, lk 56–88, siin lk 56; **Kurisoo**, *Vahepealsed asjad*, lk 28–31 (Reformatsioon: Murrang või protsess?), lk 63 („esimene reformatsioonisajand“). Vt ka: **Põltsam-Jürjo, Selart**, *Eesti keskaja uurimine*, lk 52.

¹⁴⁰ *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, hg. v. **Aleksander Loit, Helmut Piirimäe**. Stockholm: Centre for Baltic studies, 1993; *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*, utg. av **Torkel Jansson, Torbjörn Eng** (Acta universitatis Stockholmiensis; Studia Baltica Stockholmiensia, 21). Stockholm: Dept. of Baltic Studies, 2000; Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, 1–3, koostaja **Enn Küng** (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15), 12 (19), 17 (24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, 2006, 2009.

kristlike moraalnormide juurutamiseks välja antud eesti- ja läti keelset luterlikku kirjandust. Beyer leidis, et kui vaadelda rootsiaegse Eesti- ja Liivimaa ajalugu Euroopa perspektiivist, siis olevat ilmselge, et riigi kirikupoliitika tingimustes toimusid siin samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi.¹⁴¹

On märkimisväärne, et kui Eesti ajalooteaduse võimaluse konfessionaliseerimise temaatikaga haakumiseks lükkasid edasi poliitilised olud, siis ka Rootsis hakati konfessionaliseerimisest järjepidevamalt kõnelema alles 21. sajandi esimesel kümnendil.¹⁴² Hilist retseptsiooni on seletatud vähese huviga varauusaegse Rootsi (kiriku)ajaloo vastu varasematel aastakümnetel, teiseks Saksa ja Rootsi ajaloolise arengu erinevusega, mis ei innustanud eelkõige Saksa konteksti arvestavat kontseptsiooni üle võtma.¹⁴³ Samas on näiteks Heinz Schilling arvanud, et just suurriikluse ajastu Rootsi, mille traditsiooniline kultuuriline lähedus Saksamaaga viis ta kiiresti Wittenbergi luterluse mõjusfääri, on konfessionaliseerimise käsitlemiseks ideaalne juhtum.¹⁴⁴ Niisugune seisukoht lähtub Saksa riigi aladel tavaliste konfessioonidevaheliste konfliktide ja rivaalitsejate puudumisest Rootsis, mis võimaldas valitsejatel luterlust kui riigiusku kasutada ära riikluse tugevdamiseks. Teisalt on vastupidiselt Schillingile leitud, et just konfessionaalsete rivaalide puudumine on põhjus, miks ei ole Rootsi ajaloo uurimisel konfessionaliseerimise teesi mõtet kohaldada.¹⁴⁵ Rootsi 16.–17. sajandi ajaloo eritlemisel on seda teesi silmas pidanud Saksa akadeemilise taustaga kirikuloolane Otfried Czaika oma 2002. aastal ilmunud monograafias David Chytraeusest ja 2007. aasta artiklis konfessionaliseerimisest Rootsis.¹⁴⁶ Kuigi

¹⁴¹ **Jürgen Beyer**, Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus – Confessionalism and pietism. Religious reform in early modern Europe, ed. by Fred van Lieburg (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft, 67). Mainz: Philipp von Zabern, 2006, lk 111–128, siin lk 127; **Jürgen Beyer**, Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, 3, lk 80–95, siin lk 93.

¹⁴² Rootsi teoloog Sven Göransson kasutas, ilmselt Ernst Walther Zeedeni töödest sõltumatult, küll juba 1950. aastate keskpaigast mõisteid „konfessionalism“ ja „konfessionaalne ajastu“. Zeedeni konfessioonide kujunemise kontseptsiooniga haakus 1970. aastate algul kirikuajaloolane Ingun Montgomery. 2000. aastatel kohaldas konfessionaliseerimise-teesi laialdaselt Rootsi kirjandusteadlased. Vt: **Czaika**, Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich, lk 74.

¹⁴³ **Czaika**, Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich, lk 74–75.

¹⁴⁴ **Schilling**, The Confessionalization of European Churches and Societies, lk 11–12. Rootsit on nimetatud ka hilinevad konfessionaliseerimise näiteks: **Anton Schindling**, Verspätete Konfessionalisierungen im Reich der Frühen Neuzeit. Retardierende Kräfte und religiöse Minderheiten in den deutschen Territorien 1555–1648. – Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte. Peter Herde zum 65. Geburtstag von Freunden, Schülern und Kollegen dargebracht, 2, hg. v. Karl Borchert, Enno Bünz. Stuttgart: Hiersemann, 1998, lk 845–861.

¹⁴⁵ **Pöldvee**, Usk ja kirjatäht, lk 127.

¹⁴⁶ Vt: viide nr 118; vrd ka: **Otfried Czaika**, Metropolen als Vermittler, Förderer und Akteure von Reformation und Konfessionalisierung in Skandinavien und insbesondere im

ärgitusi konfessionaliseerimise teesi rakendamiseks Rootsi ajaloo käsitlemisel on tulnud veel kõige viimasel ajal,¹⁴⁷ ei näi elavat arutelu selle üle olevat tekkinud.

Nii Rootsi kui ka Eesti 16.–17. sajandi ajalugu integreeriti rahvusvahelisse konfessionalismi-käsitlusse 2000. aastatel, kui Greifswaldi ja Tübingeni ajaloolaste eestvedamisel avaldati sarjas „Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung (KLK)“¹⁴⁸ Balti- ja Skandinaavia maid hõlmavad kogumikud.¹⁴⁹ Baltimaade väljaande esimesele raamatule osaks saanud kriitikast (muu hulgas vastuolu tõttu aluseks võetud lähenemisnurga ja ainese käsitlemise traditsioonilise viisi vahel)¹⁵⁰ saab muu kõrval järeldada ka konfessionaliseerimise teesi enda problemaatilisust. Neljakõitelist koguteost tervikuna on siiski peetud õnnestumiseks, kuna Baltimaade varauusaegse ühiskonnaelu eri valdkondade (võimupoliitika, majandus, sotsiaalsed struktuurid, kunst) arengut on selles vaadeldud lahtumatus seoses muutustega kiriku- ja religiooniajaloo 16.–17. sajandil.¹⁵¹

Kokkuvõttes on konfessionaliseerimise tees Saksa ja selle mõjul muu Euroopa varauusaegse kiriku- ja religiooniajaloo uurimise hooandjana osutunud erakordselt tõhusaks. Ootuspäraselt on teesist tõukunud uurimissuunad enim etableerunud just Saksa ajalooteaduses ja keisririigi ajaloo käsitlemisel. Reinhardi-Schillingi ambitsioon oli küll hõlmata kogu Euroopat ja kontseptsiooni ongi püütud rakendada ka teiste maade 16.–17. sajandi ajaloo lahkamisel, kuid väljaspool Saksamaad ei ole see omandanud kaugeltki võrreldavat kõlapinda.¹⁵² Veelgi enam, otsesõnu on väljendatud veendumust, et teesi universaalne

schwedischen Reich. – *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, lk 721–734.

¹⁴⁷ **Kajsa Brilkman**. Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid. – *Scandia* 2016, 82, 1, lk 93–106.

¹⁴⁸ Sarja alamseeriaid olid varem ilmunud: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, 1–7, hg. v. **Anton Schindling, Walter Ziegler**. Münster: Aschendorff, 1989–1997.

¹⁴⁹ Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. *Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*, hg. v. **Matthias Asche, Anton Schindling**, unter Mitarbeit von **Simone Giese** (*Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung*, 62). Münster: Aschendorff, 2003; *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*, 1–4 (vt: viide nr 31).

¹⁵⁰ **Jürgen Beyer**. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721 (retsensioon)*. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 5, 2010, lk 307–315.

¹⁵¹ Vt: **Andrejs Plakans**. *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721* (Book Review). – *Journal of Baltic Studies*, 45 (3), 2014, lk 423–426, siin lk 426.

¹⁵² **Ehrenpreis, Lotz-Heumann**, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, lk 62–63; **Lotz-Heumann**, *Konfessionalization*, lk 98. Konfessionaliseerimise teesi ambitsiooni allutada Euroopa ajalugu ühele mudelile on palju kritiseeritud, vt nt: **Brockmann, Weiß**, „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“, lk 17–20.

kohaldamine ei olegi võimalik, sest mujal Euroopas kujundasid religiooni ja ühiskonna dünaamilist vahekorda väga erisugused tingimused.¹⁵³ Peamine probleem näib aga jätkuvalt olevat kontseptuaalne: konfessionaliseerimise paradigma on sedavõrd avardunud, et teesi tähendus ja sisu kipuvad hägustuma, mistõttu püsib küsimus selle põhjendatusest ja vajalikkusestki.¹⁵⁴

Olgugi tegemist erakordselt palju vaieldud ja arvustatud kontseptsiooniga, mida hiljuti on peetud juba hääbuvaks paradigmaks,¹⁵⁵ inspireerib see ometi ikka veel uutele vaatenurkadele Euroopa ja koguni globaalsele ajaloole.¹⁵⁶ Suhestumisest konfessionaliseerimise teooria retseptsiooni tuules arenenud Saksa uurimislooga on saanud impulsse ka Eesti 16. sajandi teise poole – 17. sajandi kirikuajaloo käsitlemine.¹⁵⁷ Käesolevas väitekirjas esindatud teemad – linn ja riiklik kirikupoliitika, ilmaliku võimu ja kiriku pädevuspiirid, luterliku kirikukorralduse kujunemine, luterlusele alternatiivse religioossuse otsingud, luterlik vaimulikuamet – seonduvad samuti konfessionaliseerimisdebattide mõjul edenenud uurimissuundadega. Väljundina ilmunud rohked käsitlused aitavad mitmekülsemalt mõista ja mõtestada ka Tallinna 16.–17. sajandi ajalugu.

¹⁵³ **Holzem**, Christentum in Deutschland 1550–1850, lk 7. Vt ka nt: **Kord-Henning Uber**. Eine verhinderte Konfessionalisierung? Religionspolitische Ein- und Entgrenzung im Herzogtum Kurland um 1700 (Geschichte / History, 178). Berlin, Münster: LIT, 2021. Vasutuseks küsimusele raamatu pealkirjas järeldab autor, et Kuramaa hertsogiriigis ühiskonna konfessionaalse ühtlustamise taotlusi ei ilmnenuki.

¹⁵⁴ Konfessionaliseerimise teesi vajalikkuse on seadnud kahtluse alla nt **Walter Ziegler**: Kritisches zur Konfessionalisierungsthese. Möistete „konfessionaliseerimine“, „konfessiooni kujundamine“, „konfessioonikultuur“ kasutamisel tõdetakse terminite segadust (sks *Begriffsverwirrung*), vt nt: **Anna Ohlidal**. Rezension von: Volker Leppin / Ulrich A. Wien (Hgg.): Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. – sehepunkte 7 (2), 2007, <http://sehepunkte.net/2007/02/8417.html> (vaadatud 29.10.2021).

¹⁵⁵ **Axel Gotthard**. Rezension von: Thomas Brockmann, Dieter J. Weiß (Hgg.): Das Konfessionalisierungsparadigma. Leistungen, Probleme, Grenzen, Münster: Aschendorff, 2013. – sehepunkte 14 (6), 2014, <http://www.sehepunkte.de/2014/06/24342.html> (vaadatud 29.10.2021).

¹⁵⁶ Nt **Cornel A. Zwierlein**. 'Konfessionalisierung' europäisch, global als epistemischer Prozess. Zu den Folgen der Reformation und zur Methodendiskussion. – Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation, hg. v. Christoph Strohm. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, lk 1–52; **Rodrigues**, Confessionalization processes, lk 14–18; **Andreas Holzem**. Katholische Konfessionalisierung – ein Epochenphänomen der Frühneuzeit zwischen Spätmittelalter und Aufklärung. – Die Frühe Neuzeit als Etappe, hg. v. Helmut Neuhaus (Historische Zeitschrift. Beihefte (Neue Folge), 49). München, Wien: R. Oldenbourg Verlag, 2019, lk 251–289; Reformation und katholische Reform zwischen Kontinuität und Innovation, lk 451–570 (4. peatükk: Die Konfessionalisierung und ihre langfristigen Entwicklungen).

¹⁵⁷ Vt nt: **Piret Lotmani** koostatud kogumikud: Konfessioon ja kirjakultuur; Reformatioon – tõlked ja tõlgendused (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16. Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019.

5. Allikatest

Väitekirja koondatud artiklid toetuvad ennekõike uurimistööle Tallinna Linnaarhiivis, kus on linna 16.–17. sajandi kirikuloo allikaid kõige enam. Kuna linna kirikuelu oli rae valitsemise all, siis leiab kirikuloolist ainekust ootuspäraselt rohkesti just raearhiivist.¹⁵⁸ Säilinud on nii rae üldisi regulatsioone – ühislaekakorrad, jumalalaeka- ja konsistooriumikord – kui ka vaimulike tööd ja tasustamist korraldavaid üksikmäärusi, rae kirjavahetust riigivõimuga kirikut puudutavatel teemadel jpm. Nii nagu kõikide linnaelu valdkondade puhul, kajastuvad rae istungitel käsitletud kirikuelu küsimused ja nende kohta langetatud otsused raeprotokollides, mis on kõnealusest ajajärgust järjepidevalt säilinud. Nende kõrval heidavad Tallinna kirikuelu argipäevale mitmekesisest valgust raearhiivis talletatud vaimulike ja rae kirjavahetus, vaimulike supliigid raele, kirikuõpetajate kohtuasjade dokumendid, varaloendid jm. Raeprotokollide puhul tuleb arvestada asjaoluga, et 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi algusest on need säilinud vaid istungite arutelude stenogrammidenä, mis nende mustandlikkuse tõttu on sageli raskesti loetavad ning oht kirjanepunkte valesti mõistmiseks seetõttu üpris suur.

Tallinna kirikukoguduste kirjalik pärand on järjepidevalt säilinud alles alates 1650. aastate teisest poolest, kuid Niguliste ja Oleviste kiriku arhiivis leidub üksikuid arhivaale ka 16. sajandist ja 17. sajandi esimesest poolest. Rootsi-Mihkli koguduse arhiivi algus ulatub 1631. aastasse, Püha Vaimu kiriku oma alles 1695. aastasse.¹⁵⁹ Kuna linna kirikuelus oli suur mõju Suurgildil – selle esindajad kuulusid kirikute eestseisustesse ja osalesid kiriklike finantside valitsemises –, siis leidub Suurgildi arhiivis¹⁶⁰ ära kirjutatud kirikut puudutavatest raekogudest ja -protokollidest ning märgukirju ja kokkuvõtteid kirikute olukorra ja rae tegevuse kohta kirikuasjades.

Olulised allikad Tallinna kirikuelu kohta on 17. sajandi esimesel aastakümnel rae allasutusena asutatud linnakonsistooriumi – linna kirikuvalitsemisasutuse ja kirikliku kohtu – tegevusest säilinud dokumendid, millest väitekirjas käsitletava ajastu kohta on kõige teaberikkamad protokolliraamatud.¹⁶¹ Protokollide reas on teadmata põhjustel suuremad tühimikud ajavahemikest 1578–1622 ja 1657–1681 ning alates 1687. aastast kuni Rootsi võimu perioodi lõpuni. Osaliselt täidavad neid lünki raearhiivis leiduvad linnakonsistooriumi protokollid ning muud kirikuküsimusi ja konsistooriumi puudutavad arhivaalid.¹⁶²

¹⁵⁸ Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), fond 230, Tallinna magistraat.

¹⁵⁹ TLA, fond 31, Niguliste; fond 236, Oleviste; fond 239, Rootsi-Mihkli; fond 238, Püha Vaimu kogudus.

¹⁶⁰ TLA, fond 191, Tallinna Suurgild.

¹⁶¹ TLA, 1346.1.1 (1549–1651 (1857)), 1a (1655–1657), 2 (1681–1687).

¹⁶² Konsistooriumi protokolle vt: TLA, 230.1. Aa 72 (1677–1680), Bo 36 I–IV (1607–1630, 1645–1667, 1668–1675, 1677–1828); muud kirikuteemalist ainekust samas, Bo 35 (1557–1798) ja Bo 37 I (1642–1703).

Linnaarhiivis säilinud kirikuloolisest ainesest on põhjust eraldi peatuda kahel 16. sajandil kasutusele võetud nn preestritelaeka raamatul. Kuna asjaomases kirjanduses jääb tihtipeale ebamääraseks, kummast raamatust jutt käib, siis on siinkohal otstarbekas asjasse selgust tuua. Preestritelaeka – kiriku- ja kooliõpetajate, nende leskede ja laste ning vaeste õppurite vastastikuse toetuskassa¹⁶³ – asutamisel 1549. aastal seati kassa sissetulekute ja väljaminekute dokumenteerimiseks sisse arveraamat.¹⁶⁴ Samasse raamatusse kirjutati ka kiriku kohta väljastatud raemäärused ning jäädvustati laekaliikmete endi otsused ja kokkulepped. 1560. aastal jäeti see raamat käibele üksnes kassatoimingute kajastamiseks,¹⁶⁵ muude sissekannete – laekaliikmete otsuste ja raemääruste ära kirjade – jaoks võeti kasutusele uus raamat.¹⁶⁶ Sinna kirjutati ümber ka esimesse raamatusse selleks ajaks tehtud sissekanded. Preestritelaeka vanim raamat, mida sekundaarkirjanduses nimetatakse tavaliselt „linnaministeeriumi protokolliraamatuks“, on hoiul Oleviste kiriku arhiivis.¹⁶⁷ 1560. aastal alustatud raamat, mis on tuntud kui „linnakonsistooriumi protokolliraamat“, kuulub Tallinna linnakonsistooriumi arhiivifondi,¹⁶⁸ kuna selle võttis oma otsuste protokollimiseks kasutusele 17. sajandi esimesel kümnendil asutatud linnakonsistoorium. Preestritelaeka vanimas raamatus hakati seejärel taas kajastama vaimulike koosolekutel räägitut-toimunut, sealhulgas uute vaimulike ametisse ordineerimist.

Raearhiivi kirikuloolise ainese hulgas on ainulaadne 17. sajandi algul Püha Vaimu kiriku diakoniks olnud Georg Mülleri pärand – tema eestikeelsete jutluste käsikirjad ning nn aktsidentside ehk kiriklike talituste toimetamise eest saadud tasude registreerimise raamat.¹⁶⁹ Olgugi need dokumendid eelkõige väärtuslikud eestlaste kirikuloo seisukohalt, on nad kõnekad ka Tallinna varauusaegse kirikuajaloo üldises kontekstis, kuna teisi Tallinna kirikutes tegelikult peetud jutluste tekste (ka teistes keeltes) ega aktsidentsideraamatu sarnaseid

¹⁶³ Nimetus „preestritelaegas“ kandus ajapikku üle ka laekaga liitunud vaimulike ja kooliõpetajate kooslusele.

¹⁶⁴ TLA, 236.1.122 (1549–1624). Teateid on ka selle raamatu Uppsala ülikooli raamatukogu Palmskiöldi kogus leiduvast ära kirjast. Vt: **Paul Johansen**. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 14). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1996, lk 104.

¹⁶⁵ TLA, 236.1.122 l. 25; vrd TLA, 1346.1.1, l. 7.

¹⁶⁶ TLA, 1346.1.1.

¹⁶⁷ Vt viide 164. „Ministeeriumiks“ nimetati 16.–17. sajandil ja hiljemgi linna vaimulik-konda.

¹⁶⁸ TLA, 1346.1.1. Linnakonsistoorium koosnes vaimulike ja rae esindajaist.

¹⁶⁹ Aktsidentsid olid ebaregulaarselt laekuvad, s.t ristimis-, laulatus- ja matusetalituste läbiviimise, haigete külastamise ja pihi vastuvõtmise vajadusest sõltuvalt kirikuõpetaja korralisele palgale lisanduvad sissetulekud. Mülleri raamatukest on eestikeelses kirjanduses nimetatud mitmeti: aktsidentsideraamatuks, talituste raamatuks, arveraamatuks; viimati tuluraamatuks (**Seppel**, 1603. aasta katk Tallinnas) ja sissetulekutraamatuks (**Tiina Kala**. Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Mülleri sissetulekutraamat. – Horisont, 2016, 2, lk 14–15). Siin ja alljärgnevalt on otsustatud aktsidentsideraamatu kui sisult täpseima kasuks.

ülestähendusi 16.–17. sajandist säilinud ei ole. Aktsidentsideraamat on seejuures haruldast laadi allikas mitte üksnes Tallinnas ja Eestis, vaid kogu saksa kultuuriruumi mõõtnes.¹⁷⁰ Kuna jutlusetekstide ja tasude registri näol on tegemist kirikuõpetaja isiklikuks tarbeks mõeldud dokumentidega, on nende sattumine rae valdusse pigem erandlik kui enesestmõistetav ja nende säilimine raearhiivis seega erakordne õnnelik juhus.

Tallinna rootsiaegse kirikuloo kohta on rohkesti allikaid Rootsi Riigiarhiivis säilitatavas *Livonica* II kollektsioonis. Väitekirjas esitatud artiklite koostamisel on sellest kogust ammutatud andmeid Eestimaa piiskopi, provintsiaalkonsistooriumi ja teiste kiriklike institutsioonide ja ametikandjate kirjadest¹⁷¹ ning Tallinna rae läkitustest kuninglikule majesteedile;¹⁷² kuningliku majesteedi kirjadest Eestimaa kubernerile Bengt Hornile¹⁷³ ning Eestimaa asehaldurite, kuberneride ja kindralkuberneride kirjadest.¹⁷⁴

Tallinna Linnaarhiivi ja Rootsi Riigiarhiivi kogude kõrval on kaasatud allikaid Eesti Rahvusrhiivist,¹⁷⁵ üksikuil juhtumeil Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnast¹⁷⁶ ning Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu baltika osakonna käsikirjade kogust;¹⁷⁷ Saksamaalt Alam-Saksi Riigi- ja Ülikooliraamatukogust (Göttingen),¹⁷⁸ Nordhauseni Linnaarhiivist¹⁷⁹ ja Lõuna-Harzi Kirikuringkonna arhiivist.¹⁸⁰ Trüki on avaldatud vaid üksikuid Tallinna 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi kirikuajaloo allikaid, mis on ära nimetatud eespool, Tallinna kirikuajaloo historiograafia ülevaates.

¹⁷⁰ Jürgen Beyer. Ein Blick in die Küche des Pastors Jacob Stolterfoth (1650). – Zeitschrift für Lübeckische Geschichte, 97, 2017, lk 133–160, siin lk 143.

¹⁷¹ Rootsi Riigiarhiiv (edaspidi SRA), 2402 *Livonica* II, vol. 32–35; dokumendid ajavahemikust 1584–1710.

¹⁷² SRA, 2402 *Livonica* II, vol. 42, 43, 45, 47–49, 50, 51a; 1578–1710.

¹⁷³ SRA, 2402 *Livonica* II, vol. 251; 1656–1665.

¹⁷⁴ SRA, 2402 *Livonica* II, vol. 14: Axel Julius de la Gardie, 1687–1693; vol. 25: Matthias Poorten, 1642–1708.

¹⁷⁵ Rahvusrhiiv (edaspidi RA), EAA.1187 (Eestimaa provintsiaalkonsistoorium); RA, EAA.278 (Liivimaa Rootsi-aegne kindralkuberner); RA, EAA.995 (Tartu magistraat).

¹⁷⁶ Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 7 (Academia Gustaviana), s 39: I. Bröms. Historia Academiae Dorpatensis (1632–1656).

¹⁷⁷ Erwiderung von M. Justus Henricus Oldekop gegen H. Pastoris und Superintendenten M. Gabriel Elvering Beschuldigung wegen Anhänglichkeit der Sache betreffende Documenten 166–1663. Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu, baltika, Msc 1-2859.

¹⁷⁸ Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2 Cod ms Philos 110:2.

¹⁷⁹ Stadtarchiv Nordhausen, Best. 1.1. (R), Amtsbücher: Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 187v, Art. 55.

¹⁸⁰ Archiv des Evangelischen Kirchenkreises Südharz Nordhausen: Kirchenbücher, Nordhausen, Blasii Gemeinde, Bd. 02: sündide registreerimise raamat (1609–1706). Kiriku-raamatud hävisid Teise maailmasõja ajal; Lõuna-Harzi kirikuringkonna arhiivis säilitatavatest koopiatest andmete vahendamise eest tänan dr Wolfram Theilemanni Nordhauseni Linnaarhiivist.

6. Artiklitest: teemapüstitused, lähtekohad ja eesmärgid

6.1. Tallinn ja Rootsi kirikupoliitika

Rootsi poliitika talle 16. ja 17. sajandil kuulunud provintsidest järgis riigi tolleaegse sisepoliitika peamist sihti – kuningavõimu ja riikluse tugevdamist. Kiriku ja usu valdkonnas tähendas see eelkõige luteri kiriku ja riigi konfessionaalse ühtsuse kindlustamist. 1561. aastal omandatud Eestimaa provintsi, s.t Põhja-Eesti maakogudustes Rootsi võimuaja algul ühtne kirikusüsteem puudus, kirikuelu sõltus maaomanikest patroonidest ja talurahvas oli kaugel mitte ainult luterlusest, vaid kristlusest üldse.¹⁸¹ Sel puhul kehtib tabavalt tähelepanek, et kui Rootsis pühenduti rahvahulkade „paremateks kristlasteks“ harimisele, siis Läänemere provintsidest tuli keskenduda eklektiliste usuliste arusaamadega elanikkonnast „õigete kristlaste“ kasvatamisele.¹⁸² Tallinnas maakoguduste probleemid aktuaalsed ei olnud, Rootsi võimu alla mineku ajaks toimus linna kirikuelu rae juhtimisel kindlalt Augsburgi usutunnistust järgiva luterluse alusel. Linna ja maa kiriku- ja usuolude erinevust väljendab ka kuningas Erik XIV poolt 1561. aastal Eestimaa superintendendiks määratud Johannes Robertus von Gelderni ametiülesannete kirjeldus, milles pearõhk on tööll maakogudustes ja Tallinn on superintendendi tööpiirkonnana vaid nimetatud.¹⁸³ Samas kinnitasid nii Erik XIV kui ka järgnevad valitsejad Tallinna Lübecki õigusele toetuva sise-mise autonoomia, mille alusel säilitas linna raad endale reformatsiooni käigus kindlustatud kirikuvalitseja positsiooni ka Rootsi võimu all. Tallinna kiriku sõltumatus riigist sai lõpu alles 1692. aastal, kui kuningas Karl XI absolutistlike reformide käigus kehtestati kogu Eestimaal Rootsi 1686. aasta kirikuseadus.

Pea Rootsi valitsusaja lõpuni püsinud Tallinna kiriklik autonoomia ei tähendanud siiski, et varem olnuks linna kirikuelus toimunu riigivõimu jaoks tähtsusetu ja linna kiriklik sõltumatus enesestmõistetav. 1607. aastal näib riikliku ühtlustamise poliitikat ajanud kuningas Karl IX olevat üritanud Tallinna privileegide kinnitusürikusse lisada linna kirikute patronaadiõiguse kuningale üle-

¹⁸¹ Vt nt **Aleksander Loit**. Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 1, lk 68–77; Eestlaste vahekorra kohta luterluse ja kirikuga 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil läbiviidud kirikuvisitatsioonide protokollide põhjal vt **Johan Köpp**. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.

¹⁸² **Linda Oja**. „God enighet, sāmja och kärlek uti landet“. Den religiösa lagstiftningen och ambitionerna att göra goda kristna av stormakstidens svenskar. – Stat – kyrka – samhälle, lk 17–85, siin lk 74.

¹⁸³ Kuberner Lars Ivarsson Flemingile antud ametiinstruktsioon, 11. oktoober 1561. SRA, 1112.1.B, vol. 33 (Riksregistraturet 1561) l. 12–29p, siin lk 12p–13. Johannes Robertuse tegevusest Eestimaa provintsi ülemvaimulikuna on allikatest seni teada vaid juhuslikke kajastusi, nt 16. sajandi lõpul valmistatud ärakirjad tema kahest 1569. aasta läkitusest Haapsalu raele: RA, EAA.1239.2.2 (Haapsalu koguduse sünni-, abielu-, surnameetrika 1656–1774 ja andmed koguduse tegevuse kohta 1593–1774), l. 14–14p.

mineku klauslit, kuid rael õnnestus see kavatsus tõrjuda.¹⁸⁴ Kuningas Gustav II Adolfi Läänemere provintside reformimise kavas¹⁸⁵ oli juba kindel plaan ühendada Tallinna ja Eestimaa kogudused ühtsesse kirikuorganisatsiooni. Alates 1627. aastast, mil reformide ettevalmistamiseks Põhja-Eesti kirikuolusid viisiteerima saadetud Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckius nõudis Tallinna rael selle kirikuvalitsemise õigust tõendavaid dokumente, jäigi linna kirikliku sõltumatuse küsimus riigivõimu vaatevälja. Rael omakorda tuli edaspidi arvestada teadmisega, et Tallinna ajalooliste privileegide, s.t linna autonoomia kinnitamine Rootsi monarhide poolt ei ole piisav tagatis kirikliku iseseisvuse säilimiseks.

Rootsi kirikupoliitikaga Tallinnas on vähem või rohkem puutumust enamikes uurimustes, milles on vaatluse all Rootsi riigi tegevus Eestimaa provintsi kirikuelu korraldamisel. Johannes Rudbeckiuse Tallinnas korraldatud Eestimaa pastorite sinodi kulgu kirjeldanud Titus Christiani valgustas selles seoses ühena esimestest üksikasjalikult Tallinna rae ja piiskopi vahel süttinud konflikti ja selle tagamaid.¹⁸⁶ Gustaf Oskar Fredrik Westling, kes keskendus Rootsi riigivõimu esindavate kirikutegelaste tegevusele Põhja-Eesti koguduste kirikuelu korraldamisel kogu Rootsi aja jooksul, puudutas ka katseid allutada Tallinn Eestimaa provintsi kirikuvalitsemisele.¹⁸⁷ Peamiselt Christiani ja Westlingi järgi on Rudbeckiuse missiooni Eestimaal kirjeldanud Ragnar Liljedahl.¹⁸⁸ Kõige mitmekülgsemalt ja üksikasjalikumalt on Tallinna ja riigi vahelkorda kirikuvalitsemise küsimuses käsitlenud Alvin Isberg oma monograafias Eestimaa provintsi kirikuvalitsemisest.¹⁸⁹ Hilisemad Rootsi kirikupoliitikast Tallinna suhtes kirjutanud uurijad toetuvad valdavalt Isbergi ja tema eelkäijate uurimustele.

Olgugi et eespool nimetatud autorite töödest, eelkõige Isbergi teosest, saab Rootsi kirikupoliitikast Tallinnas kokku üpris üksikasjaliku ettekujutuse, on Tallinnaga seonduv neis üks paljudest killustatult käsitletud aspektidest, sest fookuses on Eestimaa provints tervikuna.¹⁹⁰ Pealegi jääb Isbergi raamatu ilmumine nüüd juba poolsajandi taha. Eesti kirikuajalugu on puudutatud küll mitmes viimastel aastakümnetel Eesti, Rootsi ja Saksa ajaloolaste koostöös

¹⁸⁴ TLA.230.1. Aa 21b, l. 104. Täna Enn Künigi osutuse eest nii sellele dokumendile kui ka eelmises viites nimetatud ametiinstruktsioonile.

¹⁸⁵ Vt: **Enn Kung**, All-linna õiguslik seisund ning linna ja riigivõimu suhted. – Tallinna ajalugu, 2, lk 79–87, siin lk 85–86.

¹⁸⁶ **Christiani**, Bischof Dr. Johannes Rudbeckius, lk 549–587.

¹⁸⁷ **Westling**, Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland; Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten, lk 25–26; Einige Mitteilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland, lk 140–151.

¹⁸⁸ **Liljedahl**, Svensk förvaltning i Livland 1617–1634, lk 194–205.

¹⁸⁹ **Isberg**, Kyrkoförvaltningsproblem i Estland.

¹⁹⁰ Westling sedastas näiteks, et kuna Tallinna kirik oli Rootsi riigist sõltumatu, pakub Eestimaa provintsi kirikuajalugu „meile, rootslastele, oluliselt suuremat huvi“. **Gustaf Oskar Fredrik Westling**, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 5, 1900, lk 39–67, siin lk 40.

valminud kogumikus,¹⁹¹ kuid eraldi Tallinna kirikuajaloole pühendatud kaastöid neis ei ole. Seesugusest uurimisseisust on ajendatud väitekirja avaartikkel „Reval und die Kirchenpolitik Schwedens“, mille eesmärgiks on arhiiviallikate ja uusima kirjanduse toel täpsustada, täiendada ja korrastada senist teadmist ning luua Tallinna ja Rootsi riigi vahekorrast kirikuküsimustes Tallinna-keskne, varasemast süsteemsem ja nüansirikkam pilt.

Artiklis on jälgitud Tallinna kirikliku autonoomia küsimuse dünaamikat ja selle tagamaid alates Rootsi võimuaja algusest kuni Rootsi 1686. aasta kiriku-seaduse kehtestamiseni 1692. aastal. Peamine rõhk on küsimustel, millistest asjaoludest sõltus riigivõimu hoiak Tallinna kiriklikku autonoomiasse, millised olid Tallinna valikud ja võimalused selle säilitamisel ning kuidas ja millest lähtudes toimis raad selle nimel praktikas. Ühtlasi saab artiklist ettekujutuse riigipoolsetest raamidest, milles 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul Tallinna kiriklik korraldus välja arenes ning kirikuelu argipäev 17. sajandil kulges. Seeläbi loob artikkel tausta teistele väitekirjas käsitletud teemadele (näiteks rae ja vaimulike 1662. aasta vastasseis, nn visionisim), mispuhul ilmneb samuti puutumusi riigi kirikupoliitikaga.

Eestimaa provintside keskendunud Christiani, Westling ja Winkler toetusid oma uurimistöös peamiselt Eestimaa rüütelkonna ja Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi arhiivi kogudele, Westling ka Rootsi Riigiarhiivi allikatele. Liljedahli ja Isbergi monograafiate aluseks on valdavalt Rootsi Riigiarhiivi allikad. Kuna Christiani, Westlingi, Winkleri ja Liljedahli töodes on kasutatud vaid üksikuid Tallinna raearhiivi dokumente, Isbergi uurimuses aga üldse mitte, siis oli artikli „Reval und die Kirchenpolitik Schwedens“ ettevalmistamisel üks siht Tallinna Linnaarhiivis säilinud ainese, ennekõike rae ja linnakonsistooriumi protokollide ning rae ja riigivõimu kirjavahetuse hõlmamine. Kuigi Rootsi Riigiarhiivis talletatavast *Livonica* II kogust oli varasemate uurijate poolt Tallinna kirikut puudutavaid allikaid käibesse toodud rohkesti, oli asjakohane ka see kollektsioon Tallinna-keskselt lähenedes veel kord läbi töötada.

6.2. Tallinna kirikukorra kujunemine ja kontekst

Mõiste „kirikukord“¹⁹² (sks *Kirchenordnung*) pärineb reformatsiooni algusaegadest, mil sellega tähistati mitmesuguseid kirikuelu küsimuste lahendamiseks

¹⁹¹ Die schwedischen Ostseeprovinzen in Estland und Livland; Stat – kyrka – samhälle; Läänemere provintside arenguperspektiivid, 1–3; Die baltischen Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen.

¹⁹² Eestikeelses kirjanduses esineb ka „kirikukorraldus“: **Kyra Robert**. Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist). – Keel ja Kirjandus 1970, 10, lk 626–629; **Riho Saard**. Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006. Tallinn: Argo, 2006, lk 39; **Klöker**, Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel, lk 306–307 on „kirikukorraldus“, kuid samas lk 157 ja 307 viites nr 55 „kirikukord“. Siinses väitekirjas on eelistatud „kirikukorda“ – kirikuelu reegleid koondavat põhikorda, millele toetub kirikuelu praktiline korraldus.

kehtestatud määrusi – näiteks jumalateenistuse korra, kirikuvarade haldamise, ristimis-, abielu- ja matusetalituste läbiviimise, kooliõpetuse, hoolekande jmt korraldamise kohta. Peagi juurdus määratlus „kirikukord“ mahukate reeglistike kohta, milles püüti ühekorraga hõlmata kõiki kirikuga seonduvaid valdkondi.¹⁹³

Kuna varauusajal põimus usu ja kirikuga nii avalik elu kui ka privaatsfäär, siis oli niisugustel reeglistikel sisuliselt kogukonnaelu põhikorra tähendus. Seda laadi kirikukorra kui nähtuse eelkäijaks võib pidada peamiselt Philipp Melanchthoni koostatud ja Martin Lutheri eessõnaga varustatud, 1528. aastal trükitud ilmunud eeskirja „Unterricht der Visitatoren an die Pfarhern ym Kurfurstenthum zu Sachssen“ („Visitaatorite juhised Saksi kuurvürstkonna kogudusevaimulikele“), milles olid sõnastatud kuurvürstiriigi kirikuelu reformatsiooni vaimus ümberkorraldamise alused. *Unterricht*’ile rajanesid paljud hilisemad kirikukorrad.¹⁹⁴

Ernst Walther Zeedeni hinnangul kehtestati alates 1520. aastatest kuni Kolmekümneaastase sõja lõpuni üle tuhande kirikukorra. Enamik kirikukordi pärineb ajavahemikust 1550–1660, millest omakorda suurem osa 16. sajandi teisest poolest. See asjaolu on seotud 1555. aasta Augsburgi ussõnaga, millega protestantlus sai rooma kiriku kõrval ametliku tunnustuse.¹⁹⁵ Selle ajani suhtuti kirikukorda teatud määral kui esialgsesse ja ajutisse lahendusse, kuna arvestati veel üldise kristliku kirikukogu kokkutulekuga ja kiriku ühtsuse säilitamise väljavaatega.¹⁹⁶ Mahult on kirikukorrad väga erinevad, mõnelehekeljelistest kuni mõnesajalehekeljelisteni. Kui varasemates kordades anti lihtsalt ja selgelt edasi eeskirjade sisu, siis 16. sajandi teisel poolel, kui luterliku kiriku jaoks omandas järjest suurema tähtsuse õpetuse „õigsus“ ja „puhtus“, sugenesid

¹⁹³ Theologische Realenzyklopädie, 18 (edaspidi TRE). Berlin, New York: De Gruyter, 1989, lk 675.

¹⁹⁴ TRE, lk 671; **Stefan Michel**. Der „Unterricht der Visitatoren“ (1528) – die erste Kirchenordnung der von Wittenberg ausgehenden Reformation? Beobachtungen zur Entstehung und Funktion eines Wittenberger Gruppentextes. – Gute Ordnung. Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit, hg. v. Irene Dingel, Armin Kohnle. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014, lk 153–167. Publikatsiooni vt: Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Herzog Heinrichs zu Sachsen Fürstenthum. – Dr. Martin Luther’s katechetische deutsche Schriften, 3, hg. v. **Johann Konrad Irmischer**. Erlangen: Verlag von Carl Heyder, 1838, lk 11–70; uusimat analüüsi vt: **Joachim Bauer, Dagmar Blaha, Stefan Michel**. Der Unterricht der Visitatoren (1528). Kommentar – Entstehung – Quellen (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 94). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2020.

¹⁹⁵ **Zeeden**, Katholische Überlieferungen, lk 9–10.

¹⁹⁶ **Anneliese Sprengler-Ruppenthal**. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht. – Anneliese Sprengler-Ruppenthal. Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht, 74). Tübingen: Mohr Siebeck, 2004, lk 122–152 siin lk 131; TRE, lk 672. Vt ka: „Der keyserlichen Stadt Lübeck christlike Ordeninge ...“. – Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531, hg. v. **Wolf-Dieter Hauschild**. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1981, lk 16–17.

kirikukordadesse pikad dogmaatilised mõttekäigud.¹⁹⁷ Kirikukorrad tekkisid kõikidel reformatsiooniga kaasa läinud aladel; nende alusel arenesid järk-järgult välja protestantlike territoriaalkirikute põhikorrad, mille mõju ulatub tänapäeva välja.¹⁹⁸

Kirikukordi hakati Saksamaal publitseerima juba 19. sajandil.¹⁹⁹ Nende süsteemne väljaandmine algas 20. sajandi algul, kui juristi ja kirikuõiguse spetsialisti Emil Sehlingi eestvedamisel pandi alus sarjale „Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts“.²⁰⁰ Eri institutsioonide korraldustöö viljana on ajavahemikus 1902–2017 sama üldnimetuse all ilmunud 24 köidet.²⁰¹ Selle rikkaliku allikakogumi põhjal on ennekõike Saksamaal avaldatud arvukalt nii monograafiaid kui ka artikleid, nii kiriku- ja usuajaloost kui ka sotsiaal-, kultuuri- ja mentaliteediajaloo valdkonnas.²⁰² Samal ajal tuleb arhiividest ikka veel ilmsiks seni tundmata kirikukordade käsikirju.²⁰³

Tallinnas viidi esimesed reformatsiooni vaimus muudatused läbi juba 1520.–1530. aastatel, kuid luterliku kirikuelu aluste kindlustamine jätkus kogu 16. sajandi jooksul. Sellele vaatamata sai linna kirikuelu igakülselt hõlmav kirikukord, õieti selle kavand, Tallinnas kirja alles 17. sajandi algul. Kavandist on säilinud vaid üks kaasaegne, käsikirjaline eksemplar Tallinna Linnaarhiivis²⁰⁴ ja üks 19. sajandi lõpul valmistatud koopia Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku

¹⁹⁷ **Emil Sehling**, Vorwort. – Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts (edaspidi EKO), 1: Die Ordnungen Luthers, die Ernestinischen und Albertinischen Gebiete, hg. v. Emil Sehling, Leipzig: Reisland, 1902, lk XVI.

¹⁹⁸ **Zeeden**, Katholische Überlieferungen, lk 9.

¹⁹⁹ Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts, 1–2, hg. v. **Aemilius Ludwig Richter**, Weimar: Verlag des Landes-Industriecomptoirs, 1846.

²⁰⁰ EKO, 1.

²⁰¹ Sarja väljaandmise ajaloo kohta vt: **Sabine Arend, Gerald Dörner**, Vorwort der Herausgeber. – Ordnungen für die Kirche – Wirkungen auf die Welt. Evangelische Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. Studies in the Late Middle Ages, Humanism and the Reformation, 84), hg. v. Sabine Arend, Gerald Dörner, Tübingen: Mohr Siebeck, 2015, lk VII–IX, siin lk VII–VIII.

²⁰² Nt **Emil Sehling**, Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung, Leipzig, Berlin: Teubner, 1913; **Johannes Wilken**, Die niederdeutschen evangelischen Kirchenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts als Quelle zur deutschen Kulturgeschichte, Hamburg: Schönmann, 1927; **Zeeden**, Katholische Überlieferungen in den lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts; **Karla Sichelschmidt**, Recht aus christlicher Liebe oder obrigkeitlicher Gesetzesbefehl? Juristische Untersuchungen zu den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht, 49), Tübingen: Mohr Siebeck, 1995; **Sebastian Kreiker**, Armut, Schule, Obrigkeit. Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Religion in der Geschichte. Kirche, Kultur und Gesellschaft, 5), Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1997; Ordnungen für die Kirche – Wirkungen auf die Welt.

²⁰³ Nt **Sabine Arend**, Zur Auffindung der ältesten Augsburger Kirchenordnung von 1534. Mit einer Edition der Handschrift. – Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History, 97, 2014, 1, lk 6–27.

²⁰⁴ TLA.230.1.Aa 115.

konsistooriumi arhiivis.²⁰⁵ Tallinna 17. sajandi ajaloo seisukohalt on kõnealune kavand – „Tallinna linna kristlik kirikukord“ (sks *Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall*) – erakordselt väärtuslik ja kõnekas dokument, kuna selles kirjeldatud korra alusel toimis linna kirikuelu kuni Rootsi 1686. aasta kiriku-seaduse kehtestamiseni 1692. aastal. Allikates leidub küll teateid kirikukorra uuendamise mõtetest,²⁰⁶ kuid nende elluviimisest mitte.

Kuigi kavand on teadaolevalt ainus Tallinna jaoks koostatud kirikukord ja üks vähestest Eesti ala puudutavatest sedalaadi reeglistikest²⁰⁷, jäi see uurimislõos kauaks ajaks väärilise tähelepanuta. Käsikirja olemasolust Tallinna rae-arhiivis teati küll juba 19. sajandil,²⁰⁸ kuid selle sisust huvitus siis lähemalt vaid Theodor Schiemann, kes ülevaates Tallinna kirikliku linnakassa ajaloost refereeris korra kirikuvarasid käsitlevat peatükki.²⁰⁹ 20. sajandil oli käsikiri unustuses kuni 1970. aastani, mil kultuuriloolase Kyra Roberti tähelepanu köitis selle kirikuraamatukogusid puudutav peatükk.²¹⁰ Pea pool sajandit hiljem märgati korda kunsti- ja kooliajaloo allikana,²¹¹ kuid Tallinna kirikukord tervikuna jäi uurimishuvist endiselt puutumata.

Juba pealiskaudselgi pilgul on ilmne, et Tallinna kirikukord sobinuks samuti sarjas „Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts“ publitseeritud kordade kõrvale, kuid 1913. aastal ilmunud Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kõite²¹² koostajad käsikirja olemasolust nähtavasti teadlikud ei olnud. Artikli „Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall““²¹³ üks peaesmärk on

²⁰⁵ EELK.23.1.109. Tänapäevase EELK konsistooriumi arhivaari Janis Tobrelutsu osutuse eest sellele dokumendile.

²⁰⁶ Need on jutuks olnud nt linnakonsistooriumi istungitel: TLA, 1346.1.1, lk 97 (september 1626); TLA, 230.1.Bo 36 II, l. 14 (1. mai 1645), samas, l. 184p (1666) ja TLA, 1346.1.2, l. 253p (10. aprill 1685).

²⁰⁷ 1640. aastate algul tegeles piiskop Joachim Jhering Eestimaa kirikukorra koostamisega, vt: **Isberg**, Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, lk 109–112. Turu piiskop (aastail 1660–1664 Liivimaa superintendent) Johannes Gezelius koostas 1668. aastal Liivimaa kirikukorra kavandi: **Aleksi Lehtonen**. Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 32). Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finnlands, 1931. Kummagi põhjal kirikukorda ei kehtestatud.

²⁰⁸ **Rein**, Einladungsschrift, lk 24; **Westling**, Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten, lk 8.

²⁰⁹ **Schiemann**, Historische Deduction, lk 16.

²¹⁰ **Robert**, Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist, lk 626–629.

²¹¹ **Kodres**, Die kirchliche Kunst in den von Esten bewohnten Gebieten, lk 49, 55; **Krista Kodres**. Trööst ja mäle(s)tamine. – Kroonikast epitaafini, lk 437–465, siin lk 441–442; **Kurissoo**, Tallinn church order of 1606; **Klöker**, Schule und Kirche.

²¹² EKO, 5. Livland. – Estland. – Kurland. – Mecklenburg. – Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf. – Das Herzogtum Lauenburg mit dem Lande Hadeln. – Hamburg mit Landgebiet, hg. v. **Emil Sehling**. Leipzig: Reiland, 1913. Seal on (lk 37–42) Tallinna kohta küll avaldatud varem publitseeritud reformatsiooniaegset ainest ning mainitud varem trükitis ilmunud 1600. aasta koolikorda ja 1603. aasta õppeplaani (lk 38).

²¹³ Eestikeelne, mõnes üksikasjas muudetud versioon on ilmunas: **Lea Kõiv**. „Kõigi maade ja linnade kiiduväärsel eeskujul“: Tallinna 1606. aasta kirikukord. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega.

täiendada kirikukordade uurimislugu näitega saksakeelse luterliku kultuuri-ruumi äärealalt, kust seni tuntakse lähemalt vaid Kuramaa 1570. aasta kirikukorda²¹⁴ ja samuti vaid kavandiks jäänud 1668. aasta Liivimaa kirikukorda.²¹⁵ Selleks on artiklis Tallinna kavandit uuritud nii linna kirikliku arengu kui ka reformatsiooniajaloo üldisel taustal. Võrdluses teiste kirikukordadega on välja selgitatud Tallinna kirikukorra koostamise aluseid ja eeskujusid. Eelloona on tehtud kokkuvõte linna kirikuelu korraldamisest 16. sajandi teisel poolel. Kui varasemast ajast leidub sel teemal fragmentaarseid teateid 19. sajandil ilmunud kirjutistes²¹⁶ ja kokkuvõte hiljutises Tallinna ajaloo üldkäsitluses,²¹⁷ siis kõnealuses artiklis on rae ja linnakonsistooriumi arhivaalidele toetudes püütud kirikuelu korraldamisest reformatsioonisajandi teisel poolel anda süsteemsem ülevaade.

Uurimistöö üks siht oli kirikukorra kavandi valmimise aja täpsustamine. Kuna käsikiri on daatumita, siis on selle valmimist varem paigutatud eri aastatesse ajavahemikus 1604–1608, mil olid Tallinnas ametis kõik kavandile alla kirjutanud vaimulikud. Raeprotokollide uurimine andis tulemuseks veendumuse, et kirikukorra kavand oli valmis hiljemalt 1606. aasta veebruaris.

Tallinna kirikukorra 21 peatükis on käsitletud kiriku- ja kooliõpetajate ametisse valimist ja kinnitamist, tasustamist, vaimlikuametilt nõutavaid oskusi ja eetikat; koolide ja kirikute majandamist, jumalateenistuste läbiviimist ja jutluste pidamist, ristimise, laulutamise ja matmise korda, konsistooriumi moodustamist ning vaestehoolekande korraldamist. Ulatusliku, 94-(foolio)leheküljelise teksti refereerimine olnuks artikli mahulistes raamides keeruline ja selle tulemus väheütlevalt, mistõttu jääb üksikasjalikum tutvumine reeglistiku sisuga ja eeskujudega ootama selle täismahus ja kommenteeritud editsiooni.²¹⁸

6.3. Ilmalik versus vaimulik 17. sajandi Tallinnas

16. sajandi teisel poolel kujunenud luterliku ideaali järgi oli linn kristluse ja kodanike kogukonna harmooniline kooslus (ld *corpus christianum*, *civitas christiana*), Piiblile toetuva (enese)käsituse kohaselt taevase Jeruusalemma peegeldus,²¹⁹ mida juhtisid üheskoos ilmalik võim ja kirik. Kuid reformatsiooni

²¹⁴ EKO, 5, lk 49–110; **Sabine Arend**. Die Kurländische Kirchenordnung von 1570 im Beziehungsgefüge der Wittenberger Reformation. Traditionen und Fortentwicklungen. – Baltisch-deutsche Kulturbeziehungen vom 16. bis 19. Jahrhundert. Medien, Institutionen, Akteure, Bd. 1: Zwischen Reformation und Aufklärung, hg. v. Raivis Bičevskis, Jost Eickmeyer, Andris Levans u.a. Heidelberg: Winter, 2017, lk 71–96.

²¹⁵ **Lehtonen**, Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius.

²¹⁶ **Ripke**, Beschlüsse des Revalschen Stadt-Ministerii, veerud 105–114; **Rein**, Einladungsschrift, lk 24.

²¹⁷ **Kõiv**, Kirikuelu, lk 197–201.

²¹⁸ Editsioon on ettevalmistamisel.

²¹⁹ Mt 12:25: „Iga kuningriik, mis on omavahelises riius lõhenenud, laastatakse, ja ükski linn või pere, mis on omavahel riius, ei jää püsima“. Vrd **Isaiasz**, **Pohlig**, Soziale Ordnung, lk 13–14, 18.

ajal linnades piiskoppidelt kirikujärelevalveõiguse (ld *ius episcopale*) üle võtnud magistraadid nägid end peagi kogu kirikuelu eest vastutavana, Jumala poolt selleks seatud ülemana, kel oli voli ja kohustus hoolt kanda mitte ainult kirikuelu institutsionaalse ja materiaalse kindlustamise, vaid ka kristliku kogukonna liikmete hingeõndsuse eest. Niisugune arusaam ja praktika põrkusid aga algusest peale vaimulikkonna käsitusele, mille kohaselt piirdus ilmalike isandate roll kiriku- ja usuasjades vaid järelevalve ülesandega (ld *custos utriusque tabulae*). Seetõttu kujunes 16.–17. sajandi linnaühiskonnas üheks keskseimaks probleemiks ilmaliku võimu ja kiriku pädevuspiiride selgitamine ning kiriku ja kristluse positsiooni määratlemine igapäevaelus.²²⁰ See teemadering on vaatluse all artiklis „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon“: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas“.

Artikkel on inspireeritud Tallinna vaimulikkonna 1662. aastal raele esitatud märgukirjast. Saksa kirikuajaloolane Martin Brecht on täheldanud, et üks „ebatavalise pealkirjaga dokument võlgneb ka oma tekke enamasti tänu erakorralisele põhjusele“.²²¹ Sama võiks öelda ka Tallinna kirikõpetajate märgukirja kohta, mis raearhiivis säilinud kirikuloolistele allikate seas äratas huvi just tänu oma pealkirjale – „Gottseelige Erklärung, oder Theologische Deduction-Schrift Etlicher fürgefallener Gewissens Fragen“.²²² Pealkirja all avanes kõnekas dokument, mille tagamaade lähem uurimine võimaldas üksikasjalikult lahti harutada 17. sajandile iseloomulikke ilmaliku ja vaimuliku sfääri vahelisi pingeid ja nende juuri Tallinna näitel.

Märgukirja ajend oli linna kirikõpetajate ja rae vahel puhkenud tüli ühes jutluses raele suunatud süüdistuste pärast. Konflikt langes aega, mil Tallinna raad oli riisus nii linna kaupmeeskonna ja käsitöölistega kui ka Eestimaa aadliga; samuti tülitseisid nimetatud rühmad omavahel. Sedalaadi vastasseisud olid varuusaegses linnaühiskonnas tavalised ka mujal, tulenedes majanduslikult tugevate, samas vähese poliitilise mõjuvõimuga sotsiaalsete rühmade ambitsioonide põrkumisest seisusliku ühiskonna raamidega.²²³ Ka Tallinna vaimulike ja rae

²²⁰ Ilmaliku-vaimuliku vahekorra kohta eriti protestantlikus (linna)keskkonnas vt: **Richard van Dülmen**. Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit, 3. Religion, Magie, Aufklärung. 16.–18. Jahrhundert. München: Beck, 1994, lk 42–43, 110, 114, 121–126; **Hauschild**, Kirchengeschichte Lübecks, lk 277–280, 308–310; **Isaias, Pohlig**, Soziale Ordnung, lk 24; **Luise Schorn-Schütte**. Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit. Grundzüge einer Epoche 1500–1789. 3., aktualisierte Auflage. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019, lk 209–212.

²²¹ **Martin Brecht**. Der Bau der Württembergischen Kirchenordnung. – Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte, 69, 2010, lk 223–248, siin lk 224.

²²² Eesti keeles: „Mõningate südametunnistuse-küsimuste Jumalale meelepärane seletus ehk teoloogiline deduktsioon“, TLA, 230.1. Bo 25, l. 3–6p.

²²³ Vt nt: **Peter Blickle**. Die Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800. München: Oldenbourg, 1988, lk 41–45, 92–96; **Christopher Friedrichs**. Politik und Sozialstruktur in der deutschen Stadt des 17. Jahrhunderts. – Stände und Gesellschaft im alten Reich, hg. v. Georg Schmidt. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989, lk 151–170. Tallinna kohta vt: **Aleksander Margus**. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn 3. Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1939, lk 83–104; gildide

tülid olid sagedased, neid on teada nii 16. sajandi lõpust kui 17. sajandist, kuid kui välja arvata Gotthard von Hanseni ülevaade linna superintendendi ja rae konfliktist aastail 1598–1601,²²⁴ siis on neile võrreldes kaupmeeste-käsitööliste ja rae vastasseisudega ajalookirjanduses vähe tähelepanu jagunud.²²⁵ Vaimulike ja rae 1662. aasta kokkupõrget on mainitud esimeses Tallinna ajaloo üldkäsitluses,²²⁶ põgusalt on seda kirjeldanud Abraham Winkler ja pisut pikemalt Arno Weinmann. Winkler keskendus peamiselt ühele tülikäsimusele, kirikuõpetajate nõudele väärivatele istekohtadele avalikel pidudel, puudutades sellega varauusajal tundlikke au ja maine kategooriaid.²²⁷ Kokkupõrke sügavamatele juurtele viitas Weinmann, märkides vaimulike ja rae vastasseisu olemuslikku erinevust võrreldes teiste sotsiaalsete rühmade vaheliste pingetega.²²⁸

Artiklis „Jumalale meelepärane seletus...“ on rae ja linna kirikuõpetajate 1662. aasta konflikti ja selle tagamaid võetud uurida vaimulike märgukirja, rae-protokollide ning rae ja vaimulikkonna kirjavahetuse põhjal. Olgugi „deduktioon“ kirja pandud ühe argise episoodi ajal, vahendab see sisukalt linna tolleaegse vaimulikkonna enesekäsitust ja hoiakuid. Rae-protokollid ja rae nimel vaimulikele saadetud kirjad omakorda peegeldavad linna ilmaliku eliidi arusaama kiriku ja vaimlikuameti rollist ja kohast ühiskonnas. Nii annab tüli käigus tekkinud kirjalik aines alust laiemaks üldistuseks luterliku kiriku ja ilmaliku võimu vahekorra kohta Tallinnas 17. sajandi teisel poolel. Ühtlasi pakub see võimalust jälgida, kuidas mitte ainult vaimulikkond, vaid ka raad võttis argiste vahejuhtumite lahendamisel appi luterliku ortodoksia õpetuse ja teoloogilised autoriteedid. Sel moel demonstreerivad märgukiri ja sellega vallandunud mõttevahetus värvikalt ajastuomast retoorikat, väitluskultuuri ja -võtteid ning võimaldavad sissevaateid 17. sajandi Tallinna argimiljöösse, kuhu muu hulgas kuulus ilmaliku võimu ja kiriku rivaliteet. Konflikti analüüsist nähtub, millise tahu lisas vaimulike ja rae konflikt 1660. aastate alguse Tallinna tüliderohkele atmosfäärile.

omavaheliste suhete ja vastuolude kohta raega 16.–17. sajandil vt: **Aleksander Margus**. Einleitung. – Tallinna Linnaarhiivi kataloog, 4. Kanuti gildi arhiiv / Katalog des Stadtarchivs Tallinn, 4. Archiv der St. Kanutigilde, toimetaja Aleksander Margus. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1938, lk XXIV–XLVI; **Arnold Soom**. Die Unruhen unter den Zunfthandwerker Revals im Jahre 1661. – Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia, 5, Stockholm, 1970, lk 85–99.

²²⁴ **Hansen**, Superintendent Sagittarius.

²²⁵ 17. sajandi esimesest poolest teada juhtumeid on valgustatud: **Gierlich**, Reval 1621 bis 1645, lk 337–339; vrd ka **Ripke**, Beschlüsse des Revalschen Stadt-Ministerii, veerg 111–113.

²²⁶ **Nottbeck, Neumann**, Geschichte und Kunstdenkmäler, lk 190–191.

²²⁷ **Winkler**, Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit, lk 403.

²²⁸ **Weinmann**, Reval 1646 bis 1672, lk 141–145, siin lk 142.

6.4. Ortodoksne luterlus ja nn uue religioossuse kajastused Tallinnas 17. sajandil

On levinud tõdemus, et võrreldes Saksamaa või Rootsiiga oli Tallinna usuline õhkkond 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil rahulik ja stabiilne. Katoliiklus ei olnud 17. sajandiks Tallinnas, kus ainuõigena järgiti Konkordiaaraamatu usutunnistuskirjades sisalduvat õpetust, enam aktuaalne. Luterluse tõsisem konkurent, kalvinism, linnas kanda ei kinnitanud, kuigi 1573. aastal seadsid end koos hulga šoti sõjameestega sisse Rootsist Tallinna tulnud kalvinistlikud jutlustajad.²²⁹ 17. sajandi allikates on sporaadilisi teateid linnas elanud katoliiklaste ja kalvinistide luterlusse astumise ja teiste konfessioonide esindajatele luterliku matusetalituse lubamise kohta. Sajandi teisel poolel võeti mõned kalvinistid ja Madalmaade protestantliku vabakiriku liikmed vastu Tallinna kodanikeks, kuigi alates 1648. aastast nõuti kodanikuseisusse pürgijalt Agugsburgi usutunnistuse tunnustamist. Tõsi, tegemist oligi erandjuhtumitega, sest kodanikuõigused anti neile vaid neljaks aastaks.²³⁰

Märkimisväärseid konfessioonidevahelisi probleeme Tallinnas teadaolevalt ette ei tulnud. Kuid 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul sattus linna aegajalt luterlikke vaimulikke, kelle usuliste vaadete puhtuses leiti põhjust kahelda.²³¹ Tallinna 1606. aastal kirja pandud kirikukorra kavandis osutati luterlikku kirikut ohustavatele „keeristormidele“ Saksamaal,²³² milles võib aimata vihjet luterluses alates 16. sajandi viimastest aastakümnetest maad võtnud religioossetele otsingutele ja sisemistele vastuoludele. 17. sajandi teise poole luterluse suurim vastasseis, Wittenbergi ortodoksia *versus* eri konfessioonide lähenemist taotleval Heidelbergi sünkretism, sai 1660. aastate esimesel poolel kajastuse ka Tallinnas, kui linna superintendent Gabriel Elvering süüdistas sünkretistlikes vaadetes toomkiriku pastorit Justus Heinrich Oldekoppi.²³³ Kahtlustused sünkretismis tabasid teisigi Tallinna selleaegseid

²²⁹ **Balthasar Russow.** Chronica der Prouintz Lyfflandt [– – –]. [Barth], 1584. Faksimiiilväljaanne: Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1967, lk 100. Russowi sõnul oli taeva kingitus, et šotlased (keda olevat olnud 3000 mehe ümber ja kes olevat Tallinnas oma kirikugi sisse seadnud), saksa keelt ei osanud, sest muidu oleks see ketserlus ehk tallinlasigi nakatanud.

²³⁰ **Winkler,** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den übrigen Konfessionen, lk 387–390; **Arnold Soom.** Der Handel Revals im siebzehnten Jahrhundert. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1969, lk 187–188. **Enn Küng.** Rahvastik. – Tallinna ajalugu, 2, lk 67–74, siin lk 67.

²³¹ TLA.230.1.Bo 35, l. 225–231p: Tallinna vaimulike kaebekiri raele Erfurdist tulnud kirikuõpetaja Johannes Weidlingi peale, 25. jaanuar 1632. Vrd ka **Gierlich,** Reval 1621 bis 1645, lk 337.

²³² TLA, 230.Aa 115, l. 1: „Allerley vermuttliche veränderungen; denn es wirdt vnnser Kirchenschiff innerhalb wenig Jharen einen sturm oder wirbelwindt außstehen. Er khomme auß Norden oder Süden, Osten oder Westen.“

²³³ **Westling,** Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism, lk 309–312; **Winkler,** Die evangelisch-lutherische Landeskirche während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten, lk 45–49.

haritlasi, teiste hulgas gümnaasiumi rektorit Jakob Müllerit ja professorit Johannes Ladoviust.²³⁴

17. sajandil kõigis konfessioonikultuurides tavalistest konfliktidest vaimuliku kirjasõna õpetusliku puhtuse pärast²³⁵ on Tallinnast tõsisema intsidendina teada Püha Vaimu koguduse õpetaja Simon Blankenhageni koostatud eestikeelsete näidisjutluste kogumiku hävitamine 1640. aastal. Seejuures ei ole siiski täit selgust, et juhtunu põhjused olid just teoloogilised.²³⁶ Ühemõtteliselt teoloogilistel kaalutlustel keelati 1661. aastal usulise teisitimõtlejana tuntud Schleswig-Holsteini ülemsuperintendendi Johann Reinbothi raamat, milles autor ründas tõelise ja õige luterlase mainega Strassburgi professorit Johann Conrad Dannhauerit. Raad lasi ühe Lübecki raamatukaupmehe kaudu Tallinna jõudnud teose konfiskeerida kui ülimalt kahjuliku, sest see sisaldavat palju ketserlikku ja „kalikstiniaanlikku [s.t sünkretistlikku] jaburdamist“. Raamat toimetatigi vaikselt kõrvale, nii et avalikku kära vahejuhtumist tõenäoliselt ei tõusnud.²³⁷ 1671. aastal arutles Eestimaa provintsiaalkonsistoorium Tallinnas pastor Johann Wolfgang Boecleri 1670. aastal Riias ilmunud raamatu „Die Seelige Einfalt Eines Wahren /.../ rechthgläubigen Christen“ üle ning leidis sellest sektantluse jooni. Kahtlustati ka, et Boecler oli oma nime all avaldanud hoopis luterliku kiriku poolt taunitud vaimuliku autori, müstiliste, spirituaalistlike ja panteistlike vaadetega Valentin Weigeli teose. Kuberner Bengt Horni korraldusel tuli raamatu eksemplarid konfiskeerida.²³⁸

Erandlikult suure ažiotaazi sütitasid Tallinnas 1640. aastate keskpaiku nn visioonid – Põhja-Saksamaal eriti Kolmekümneaastase sõja ajal levinud, enamasti lihtrahva seast esile kerkinud ettekuulutajate, nn uute prohvetite (nii neid nimetati, eristamaks Vana Testamendi prohvetitest) nägemusi kirjeldavad pisi-trükised. Visionism ehk uus prohvetlus oli üks arvukatest 16. sajandi lõpukümnenditel laia kandepinna võitnud usuvooludest.²³⁹ Pärast Konkordiavormeli kirjapanekut ja Konkordiarooma ilmumist, mis märkisid luterliku dogmaatika väljakujunemist, keskendus luteri kirik järjest enam usu õpetuslikele ja teoloogilistele aspektidele. See tõi aga kaasa institutsionaalse kiriku kaugenemise rahvalähedasest, nn elusast ristiust. 16.–17. sajandi vahetuseks kujunenud luterliku religioossuse kriis toitis kriitikat ametliku kiriku suhtes ja ajendas

²³⁴ **Gotthard von Hansen.** Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250jährigen Jubiläum am 6. juni 1881. Reval: F. Kluge, 1881, lk 202; TLA, 230.1.Bp 5, l. 316–317 (väljavõte konsistooriumi 7. juuni 1665 protokollist); **Winkler,** Die evangelisch-lutherische Landeskirche während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten, lk 49.

²³⁵ Vt nt: **Allyson F. Creasman.** Censorship and Civic Order in Reformation Germany 1517–1648. Printed Poison & Evil Talk. London, New York: Routledge, 2013.

²³⁶ **Lotman,** Heinrich Stahl elu ja looming, lk 15–16.

²³⁷ TLA.236.1.120, l. 64p–65.

²³⁸ **Aivar Pöldvee.** „Lihtsate eestlaste ebausukombed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg, lk 141–227, siin lk 154–158.

²³⁹ Vt selle kohta põhjalikumalt: **Jürgen Beyer.** Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550–1700). Leiden, Boston: Brill, 2017.

mitmesuguste kiriku ümberkorraldamise ja individuaalse usu tugevdamise programmide tekke. Uue religioossuse kavad leidsid eriti soodsa pinnase Euroopas 16. sajandi keskel alanud kliima jähnenemisest, nn väikesest jääajast tingitud eluolu üldise halvenemise olukorras ja Kolmekümneaastase sõja aastatel, mil rahvahulgad olid eluliste ja hingeliste probleemidega toimetuleku lootuses alati haarama kinni mis tahes abiväljavaadetest.²⁴⁰

Tallinna kokkupuude visionismiga on näide religioossete alternatiivide otsingute peegeldumisest luterluse äärealal asuvas linnakogukonnas. Seda Tallinna kirikuajaloo tänapäeval üpris vähe tuntud episoodi puudutasid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul oma töödes Abraham Winkler²⁴¹ ja Gustaf Oskar Fredrik Westling,²⁴² hiljuti on seda põgusalt maininud Jürgen Beyer.²⁴³ Visionismi kajastumist Tallinnas on üksikasjalikult vaadeldud siinse väitekirja neljandas artiklis: „„Visionismus“ in Tallinn (Reval) in den 1640er-1650er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit“. Selles on võetud sihiks selgitada visionismi ja visioonide kui nähtuste tausta, nende levikut Tallinnas, uurida linna rae ja vaimulikkonna suhtumist nägemustesse ning tutvustada lähemalt nägemuste tõttu tekkinud vastasseisu keskseid isikuid. Artikli teema valikul oli üheks taotluseks tasakaalustada uurimisloos kinnistunud pilti 17. sajandi Tallinna vaimsest õhustikust, millel enamasti domineerib gümnaasiumi asutamise ja trükitegevusega seonduv, seigaga usuelu argipäevast ning selle kaudu näitega vaimse kultuuri ja religiooni põimumisest. Ühtlasi oli eesmärk näidata ortodoksselt luterliku mainega 17. sajandi Tallinna usuelu tegelikku mitmekihilisust ja avatust kaasaja teoloogilistele vooludele.

²⁴⁰ Vagaduskriisi, usuliste liikumiste ja kirikureformi-mõtete kohta vt nt: **Winfried Zeller**. Die „alternde“ Welt und die „Morgenröte im Aufgang“ – Zum Begriff der „Frömmigkeitskrise“ in der Kirchengeschichte. – Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze, 2, hg. v. Bernd Jaspert. Marburg: Elwert, 1978, lk 1–13; **Hartmut Lehmann**. Frömmigkeitsgeschichtliche Auswirkungen der „Kleinen Eiszeit“. – Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte, hg. v. Wolfgang Schieder (Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft, 11). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1986, lk 31–50. www.jstor.org/stable/40194751 (vaadatud 30.10.2021); Geschichte des Pietismus, 1. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert, hg. v. **Martin Brecht**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, lk 113–240; **Hartmut Lehmann**. Europäisches Christentum im Zeichen der Krise. – Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts, hg. v. Hartmut Lehmann, Anne-Charlott Trepp. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1999, lk 9–15; **Wallmann**, Kirchengeschichte Deutschlands, lk 100–103; Um Himmels Willen: Religion in Katastrophenzeiten, hg. v. **Manfred Jakubowski-Tiessen**, **Hartmut Lehmann**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

²⁴¹ **Winkler**, Die evangelisch-lutherische Landeskirche während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten, lk 40–44.

²⁴² **Westling**, Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Estland, lk 338–339.

²⁴³ **Jürgen Beyer**. Georg Reichard und Laurentius Matthæi. Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspective comparate, hg. v. Alfred Messerli, Roger Chartier. Basel: Schwabe, 2000, lk 299–333, siin lk 314–318; **Beyer**, Lay Prophets, lk 186–187.

Visionismi-käsitlusest kasvas välja huvi uute prohvetite nägemuste pärast Tallinnas puhkenud poleemika keskse figuuri, Tallinna Oleviste koguduse kirikuõpetaja Andreas Sandhageni isiksuse vastu. Uurimistöö tulemusena valminud artikkel „„Uue vagaduse“ otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas“ on ühtaegu nii Sandhageni isikulugu kui ka selle kaudu sissevaade 1640.–1650. aastate Tallinna usulisse atmosfääri 17. sajandi luterluse üldiste suundumuste taustal. Artiklis on antud ülevaade Sandhageni elukäigust ja tegevusest, püütud selgitada tema teoloogilisi vaateid ning täpsustada Tallinnas visioonide pärast tekkinud kokkupõrgete asjaolusid. Persooniloon on see artikkel ühtlasi lisandus Tallinna ja Eesti varauusaja biograafilisele ajaloole, mis seni koosneb vaid üksikutest peatükkidest.²⁴⁴ Samal ajal täiendab see käsitlus Saksamaalt Nordrhein-Westfalenist võrsunud Sandhagenite vaimulikudünastia ajalugu.²⁴⁵

Kõnealuses artiklis Sandhagenist loodud kuvand on hiljem tõhusat lisa saanud Hannoveris säilitatavatest Sandhageni kirjadest Braunschweigi superintendendile Brandanus Daetriusele. Nagu märkis kirjade avastaja ja avaldaja Kristi Viiding, näitavad need ehedalt, kuivõrd teaberiikkad on varauusajal publitseerimata jäänud erakirjad võrreldes trükki jõudnud usalduslike erakirjadega.²⁴⁶ Sama torkab mõistagi silma, kui kõrvutada erakirjavahetust ametliku korrespondentsiga, milles isiklikke vaateid ja hoiakuid väljendati valikuliselt. Nii oli näiteks Tallinna rae ja linnakonsistoriumi allikate järgi artiklis „„Uue vagaduse“ otsinguil“ põhjust arvamuseks, et Sandhagen oli Tallinna kirikuõpetajatest tõenäoliselt ainus visioonide pooldaja, kuid Daetriusele saadetud avameelsetest kirjadest aimub, et tema suhtlusringkonnas oli siiski kolleege, kellega ta oma ametlikult taunitavaid vaateid jagada ei peljanud. Üks neist oli Püha Vaimu kiriku vaimulik Petrus Koch; samasse ringi kuulus ilmselt veel tütarlastekooli õpetaja Johannes Jonae ja tõenäoliselt ka endine Tallinna gümnaasiumi professor, hilisem Kadrina pastor Reiner Brockmann. Kõneka üksikasjana ilmneb kirjadest Sandhageni lähedane suhe Brandanus Daetriuse Tallinnas elanud sugulase Andreas Daetriusega, kes kuulus samuti prohvetlusest innustunute leeri. Sandhageni läkitustest Brandanus Daetriusele saab kinnitust ka artiklis „„Uue vagaduse“ otsinguil“ esitatud väide Sandhageni seotusest sünk-

²⁴⁴ Peale Georg Müllerile pühendatud tööde on Tallinnaga seotud isikute kohta nimetada veel: Reiner Brockmann. Teosed, koostaja **Endel Priidel**. Tartu: Ilmamaa, 2000; **Lotman**, Heinrich Stahli elu ja töö; lühemas vormis: **Schroeder**, Superintendent Justus Blanckenhagen; **Kivimäe**, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta (Tallinna superintendendist Johannes Robertus von Geldernist) ja **Klöker**, Schule und Kirche (Tallinna superintendendist Heinrich Vestringist).

²⁴⁵ Sandhagenitest vaimulike kohta vt: **Johann Heinrich Zedler**. Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, 33. Leipzig, 1742, v. 1965–1967; **Georg-Friedrich Schaaf**. Zum 500. Geburtstag von Johannes Sandhagen, „Reformator Ecclesiae Borcholthusanae“. – Ravensberger Blätter 1992, 2, lk 12–21; **Georg-Friedrich Schaaf**. Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen, 50 (1998). Viersen/Luhe, 1999, lk 54–66; **Georg-Friedrich Schaaf**. Zur Herkunft des Borgholzhausener Reformators Johannes Sandhagen „aus dem Cöllnischen“. – Ravensberger Blätter 2000, 1, lk 1–8.

²⁴⁶ **Viiding**, Humanistlik epistolaarkultuur, lk 137.

retistlike, s.t konfessioonide lähenemist pooldavate ringkondadega Saksamaal, sealhulgas lähedast tutvusest sünkretismi ühe rajaja Georg Calixtusega.²⁴⁷

Tallinna raearhiivi dokumentide põhjal oli teada,²⁴⁸ et Sandhagen saatis 1648. aasta algul Põhja-Saksamaa prominentsele kirikumehele ja nn uute prohvetite tuntud kaitsjale Jacob Fabriciusele arvamuse tema traktaadi kohta visioonide olemusest,²⁴⁹ kes selle trükis avaldas. Nendest allikatest ei ilmne aga, millises väljaandes arvamus ilmus. Nüüdseks on selgunud, et tegemist on Fabriciuse kokku pandud raamatuga, mis oli mõeldud vastulöögiks tema oponendi, Lübecki teoloogi Jakob Stolterfothi visioone ründavale teosele.²⁵⁰ Fabriciuse raamatus paljude teoloogide ja vaimulike ametite esindajate seisukohtade kõrval avaldatud Sandhageni visioonide- ja nn uute prohvetite sõbralikus seisukohavõttus arvustatakse muu hulgas Tallinna vaimulike taunivat hoiakut visioonidesse. Raamatust selgub ka Sandhageni läkituse kuupäev – 7. jaanuar 1648.²⁵¹

6.5. Tallinna eesti koguduse vaimuliku amet ja argipäev 17. sajandi algul

Tallinna varauusaegsesse kirikuajalukku kuulub mõistagi ka eestlane. Nagu ilmneb historiograafilisest vaatlusest eespool, rajaneb Tallinna eestlaste kiriku-eluga seonduv uurimislugu peamiselt Püha Vaimu koguduse abiõpetaja Georg Mülleri kirjalikul pärandil. Laiemas plaanis liigituvad Tallinna eestlaste kiriku-ajaloo historiograafiasse ka Tallinnas koostatud ja trükitud eestikeelset kiriku-kirjandust puudutavad käsitlused. Seesugune uurimisseis on ühest küljest tingitud asjaomaste allikate vähesusest ja teisalt olemasolevate allikate iseloomust. 16. sajandi teisest poolest leidub arhiiviallikates vaid teateid eesti soost kasvan-dike koolitamisest reformatsiooni-ideede vaimus asutatud nn vaeste koolipoiste fondi rahastusel²⁵² ja Tallinnas käibinud mittedaksa katekismustest.²⁵³ Teada on,

²⁴⁷ **Viiding**, Humanistlik epistolaarkultuur, lk 130–142. Andreas Daetriuse (Daetri, Detri) kohta vt: **Beyer**, Georg Reichard und Laurentius Matthaei, lk 299–333, siin lk 315–317, 324.

²⁴⁸ **Lea Kõiv**, Uue vagaduse“ otsingul. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2013, 2, lk 16–43, siin lk 37.

²⁴⁹ **Jacob Fabricius**, Invicta Visionum Probatio, Das ist: Wollbefästigte Wiederlegung der nichtigen Scheingründe [– –]. Stettin, 1646. Fabricius oli 1630. aastast Rootsi sõja-väevaimulike superintendent ja Gustav II Adolphi pihhiisa, 1632. aastast Stettini ja Ida-Pommeri kindralsuperintendent.

²⁵⁰ **Jacob Fabricius**, Discussio Nugarum Stolterfothicarum, Das ist Schrifftmässige Wiederlegung des unnützen Geschwätzes/ welches M. Jac. Stolterfoth in seinen beyden letzten Schrifften/ die heutigen Visiones betreffend [– –] wieder die klare Warheit/ gantz Sophistischer und tückischer weise getrieben hat / Zur vertheidigung der Göttlichen Ehre [– –] Stettin: Rhete, 1649. Täna Meelis Friedenthali osutuse eest raamatule.

²⁵¹ **Fabricius**, Discussio Nugarum Stolterfothicarum, lk 109.

²⁵² **Altõf**, Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel.

²⁵³ Neist on teateid 1540. aastate lõpust ja 1570. aastatest. Vt: **Uku Masing**, Hans Susi 1551. aasta tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 10. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1964, lk 121–136; **Kivimäe**, Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta, lk 388–389.

et juba 1530. aastatest oli eesti koguduse käsutuses Püha Vaimu seegi kirik, kuid kuni 16. sajandi lõpuni peeti eestikeelseid jutlusi ka Olevistes ja Nigulistes.²⁵⁴ Eestlaste hingekarjase ameti staatust iseloomustavad Püha Vaimu kiriku pastori ja rae erimeelsused eesti koguduse vaimulike töö madala väärtustamise üle võrreldes saksa kirikute õpetajate omaga.²⁵⁵ Püha Vaimu kiriku koguduseelu argirutiinile 16. sajandi teisel poolel heidavad mõnevõrra valgust raemäärused, milles on piiritletud jutluste aegu linna kirikutes ning vaimulike tööülesandeid ja tasustamist.²⁵⁶

17. sajandi algul, kui Tallinna rahvaarv oli 16. sajandi teise poole katku-epideemiatega,²⁵⁷ 1601.–1602. aasta näljahäda ja 1603. aasta katku tagajärjel suuresti kahanenud, jäid eestikeelsed jutlused ainult Püha Vaimu kirikusse. Just sellest ajast pärinevadki varaseimad sisulised ja sisukad kirikuloolised allikad eestlaste ja luteri kiriku vahekorra kohta – Georg Mülleri ajavahemikus 1600–1606 peetud eestikeelsete jutluste käsikirjad. Kui jutlused välja arvata, on Tallinna eestlaste kirikuelu puudutavaid arhiiviallikaid ka 17. sajandist kasinalt. Eestlaste suhetest kiriku ja usuga on sellest sajandist rikkalikult andmeid Eestimaa maakoguduste visitatsioonide protokollides,²⁵⁸ kuid Tallinna kohta seda laadi dokumentatsiooni ei tekkinud, kuna linna raele allunud kirikutes ei olnud Eestimaa provintsiaalkonsistooriumil voli visitatsioone korraldada. Tallinna kogudusi pidi visiteerima linna superintendent, aga tema tähelepanekutest on linnakonsistooriumi protokollides vaid hajusaid kajastusi. Tallinna rae arhiivis on säilinud küll eesti koguduse vaimulike ametisse kutsumise kirju,²⁵⁹ supliike ja kohtuprotsesside dokumente, kuid koguduseelu argipäeva kohta on need väheütlevad.

Siinses väitekirjas on Tallinna eestlaste kirikuajaloo teema esindatud käsitlusega, mis toetub samuti Georg Mülleri pärandile. Artikli „Die Predigten und das „Akzidentienbuch“ des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts“ aluseks on 2017. aastal peetud ettekanne Bautzenis Sorbi Instituudi korraldatud Saksa, Eesti ja Läti ajaloolaste konverentsil „Reformation und Konfessionsbildung bei den kleinen Völkern Ostmitteleuropas. Die Lausitzen und das Baltikum im Vergleich“. Eesti uurimislugu tunneb Mülleri jutlusi ja aktsidentsideraamatut juba enam kui sada aastat, kuid konverentsi teema pakkus asjakohase võimaluse

²⁵⁴ Mitesaksa jutlustajakohad olid Oleviste ja Niguliste kirikus ka enne reformatsiooni. **Johansen, von zur Mühlen**, Deutsch und undeutsch, lk 338–339.

²⁵⁵ TLA, 230.1.Bo 26, l. 22–23. Supplik der Prediger an der Kirche des H. Geistes wegen ihres Salarii, 17. Juli 1572.

²⁵⁶ TLA, 230.1.Bo 26, l. 4p–5: De leen der Herrn predicanten vnd kercken dener (25. august 1556); samas, l. 16: Verordnung des Rates über die Predigten (1570. aastate algus).

²⁵⁷ Katkulained olid Tallinnas 1570., 1577., 1580. ja 1591. aastal.

²⁵⁸ Eestlaste ja luterluse vahekorda on visitatsiooniprotokollide põhjal valgustatud: **Köpp**, Kirik ja rahvas.

²⁵⁹ TLA, 230.1.Bo 38: Vocationen der estnischen Prediger zum Heiligengeistkirche, 1632–1842; samas, Bo 31: Streitigkeiten estnischer und finnischer Pastoren untereinander in Reval, 1647–1691.

esitleda neid ka rahvusvahelisele auditooriumile. Neil asjaoludel on artikkel suunatud pigem sihtgrupile, kellele Georg Mülleri isik, tema pärand ja vahetu kontekst on vähetuntud või hoopis tundmatu. Avaramalt vaadatuna on Tallinnast kui saksa luterlikust keskkonnast pärit jutlusetekstid ja vaimuliku igapäevatööd kajastav aktsidentsideraamat ju mitte üksnes ühe väikese rahva, vaid ka saksa varauusaegse kirikuloo mõõtmeis haruldased allikad.

Mülleri jutluste ja aktsidentsideraamatu uurimislugu algas jutluste publitseerimisega 1891. aastal. Publikatsioonile eessõna kirjutanud Villem Reiman tegi nende põhjal kindlaks jutluste autorsuse, selgitas välja Mülleri eluloolisi andmeid, kirjeldas teda ümbritsenud miljööd ning analüüsis jutluste sisu ja nende eesti keelt.²⁶⁰ Reimanile toetudes tutvustas 1898. aastal eesti keeles jutlusi põhjalikult Karl August Hermann oma Eesti kirjanduse ajaloo ülevaates, milles ta tõi näiteid jutluste tekstist nii algsel kujul kui ka 19. sajandi lõpu eesti keelde panduna.²⁶¹ Reimani suunda jätkas üle poole sajandi hiljem Uku Masing, kes eritles põhjalikumalt jutluste eesti keelt ja nende teoloogiat ning arutles Mülleri kui vaimuliku isiksuse, samuti tema elu- ja töökeskkonna üle.²⁶² Liis Tohver selgitas jutlustest välja Müllerile nende koostamisel eeskujuks olnud autoreid ja raamatuid,²⁶³ Jüri Kivimäe uuris, millised nendest raamatutest võisid olla Mülleri koduses raamatukogus.²⁶⁴ Lüheldane, samas mitmekülgne ülevaade jutlustest on antud Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni Tallinna kesk- ja varauusaega hõlmavas standardteoses.²⁶⁵ Võrdluses Heinrich Stahli trükiis ilmunud näidisjutluste kogumikuga „Leyen Spiegel“ on Mülleri jutluste üle arutlenud Piret Lotman.²⁶⁶

Võrreldes Mülleri jutlustega on tema aktsidentsideraamat uurimisloos vähem tuntud. Pärast Reimani huvitus sellest küll ka Uku Masing, kuid et raamat oli 1944. aastal koos teiste Tallinna linnaarhiivi kogudega viidud Eestist ära Saksamaale, sai Masing toetuda vaid Reimani 1891. aasta artiklis refereeritule. Peale arhivaalide tagasitoomist Tallinna on raamatusse ainsana põhjalikult süvenenud Marten Seppel, kes käsitles selle põhjal 17. sajandi alguse rahvastikukatastroofide asjaolusid ja täpsustas 1603. aasta katku ohvrite arvu Tallinnas.²⁶⁷ Populariseerivas žanris on raamatut hiljuti tutvustanud Tiina Kala.²⁶⁸

Siinsesse väitekirja kaasatud artiklis on Mülleri jutluste ja aktsidentsideraamatu abil püütud anda ettekujutust 17. sajandi alguse Tallinna eestlaste koguduse vaimuliku ametist ja tööpäevast. Sissejuhatavalt on artiklis võetud kokku teadmine eestlaste ja luteri kiriku kohta 16. sajandil, tutvustatud Georg Mülleri isikut, tema pärandit ja selle uurimisloo varasemaid rõhuasetusi.

²⁶⁰ **Reiman**, Vorwort.

²⁶¹ **Hermann**, Eesti kirjanduse ajalugu.

²⁶² **Masing**, Somnium umbrae; Lisandeid XVII sajandi kirjandusloole.

²⁶³ **Tohver**, Lääne-Euroopa kajastusi.

²⁶⁴ **Kivimäe**, *Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutajät*.

²⁶⁵ **Johansen, von zur Mühlen**, Deutsch und undeutsch.

²⁶⁶ **Lotman**, Heinrich Stahli elu ja looming, lk 184–188.

²⁶⁷ **Seppel**, 1603. aasta katk Tallinnas.

²⁶⁸ **Kala**, Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Mülleri sissetulekutraamat.

Jutluste põhjal on artiklis uuritud, millest ja mil viisil rääkis Tallinna saksa vaimulik eestlastest koguduseliikmetega, millisena paistis talle eestlaste vahekord kiriku ja usuga ning milliste probleemidega seisis ta silmitsi luteriusu juurutamisel eestlaste seas. Jutlustest avanevat pilti on täiendatud Mülleri kirikuõpetajatöö teisi valdkondi kajastava aktsidentsideraamatu põhjal. Jutlustega võrreldes on selle allika andmestik Mülleri ametielu kohta tihedam: kui ajavahemikust 1600–1606 on igast aastast säilinud vaid üks jutlus, siis aktsidentsideraamatusse on Müller järjepidevalt sisse kandnud kõik tema poolt aastail 1601–1608 läbi viidud ristimised, matused ja laulatused, pihtide vastuvõtmised ja haigete külastused ning nende toimingute eest saadud tasud. Siin-seal on Müller sissekannete juurde lisanud märkusi ja kommentaare talituste toimetamisel esinenud seikade ning tallinlaste hoiakute kohta usku ja kirikusse, mis ühtaegu lisavad nüansse ettekujutusele temast kui isiksusest ja tema suhete kohta ümbritsevaga.

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Väitekirja „Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas“ aluseks on kuus aastail 2008–2020 valminud uurimust Tallinna kirikuajaloost 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil, rõhuasetusega 17. sajandil. Tallinn tähendab selles kontekstis rae jurisdiktsioonile allunud all-linna, Toompead kui vahetult Rootsi riigi administratsioonile allunud ala on puudutatud riivamisi. Kirikuajalugu kui distsipliin hõlmab avaramas mõttes nii religiooni, teoloogia, dogmaatika kui ka kiriklike struktuuride, kirikukunsti- ja muusika ning muude kiriku ja usuga põimuvate valdkondade ajalugu. Siinses väitekirjas, milles on kiriku- ja usuküsimusi vaadeldud Tallinna poliitilise ja argielu taustal, on kirikuajaloole lähenetud sotsiaalajaloolisest vaatenurgast.

Võrreldes linnaajaloo rahvusvahelise uurimistraditsiooniga on Eesti historiograafias kirikuajalugu linnaajaloo suunana vähem teadvustatud, linnade kiriku-elu 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil on aga üks tagasihoidlikumalt käsitletud valdkondi. Tõsisemaid eriuurimusi leidub vaid selle ajajärgu Tallinna ja Narva kohta ning jesuiitide tegevusest Poola võimu aegses Tartus. Tallinna puhul puudutavad põhjalikumad kirjutised peamiselt kaht valdkonda: esiteks, eesti ajaloolasi, keeleteadlasi ja teolooge on köitnud 17. sajandi algul Tallinna Püha Vaimu kiriku diakoni ametis olnud Georg Mülleri isiku ja tema kirjaliku pärandiga seondud; teiseks, baltisaksa, rootsi ja soome autoreid on Tallinna kirik huvitanud rootsiaegse Eestimaa provintsi kirikuajaloo laiemas kontekstis. Väitekirjas on uurimiseväljale lisatud küsimused luterliku kirikukorralduse kujunemisest ja kindlustumisest, ilmaliku võimu ja vaimulikkonna vahekorra, luterlusest ja alternatiivsetest religioossetest vooludest Tallinnas ning lahatud Rootsi kirikupoliitikat Tallinna-kesksest vaatepunktist.

Vaadeldaval perioodil oli Tallinn osa Rootsi kuningriigist, kuid kuulus samal ajal jätkuvalt Saksa luterluse mõjuvälja. Sellest tulenevalt on töös käsitletud teemasid eritletud seoses nii Rootsi provintsi poliitika kui ka Saksa luterluse arenguga, samas suhestudes Saksa ja Rootsi ajalooteaduse asjaomaste suundadega. Saksa 16.–17. sajandi ajaloo uurimine on viimasel poolsajandil enim impulsse saanud 1980. aastatel Wolfgang Reinhardi ja Heinz Schillingi kujundatud konfessionaliseerimise teesist. Konfessionaliseerimisena *resp.* konfessionaliseerumisena mõistsid nad fundamentaalset protsessi (Schilling) Euroopas, nii kalvinistlikel, katoliiklikel kui ka luterlikel aladel, mille käigus põimiti konfessiooniga läbi kõik ühiskonnaelu valdkonnad. Eraldi rõhutati ilmaliku võimu domineerivat rolli selles protsessis.

Reinhardi-Schillingi teesi ümber puhkenud poleemika laines avardus varuusaegse kirikuajaloo uurimisväli uute valdkondadega: ühiskonna eri tasandite ja institutsioonide roll kogukonna konfessionaalse ühtluse kujundamisel, ilmaliku-vaimuliku sfääri vahekord, valitsevale konfessioonile alternatiivsed religioossuse vormid ja nende suhe ametliku kirikuga, luterliku vaimulikuameti mõju ühiskonnas, konfessioonide roll rahvusvaheliste suhete mõjutajana jm. Siinses väitekirjas puudutatud Tallinna kirikuajaloo aspektid seonduvad samuti

konfessionaliseerimise-debattide mõjul edenenud uurimissuundadega. Nende väljundina ilmunud arvukad käsitlused aitavad mitmekülgsemalt mõista ja mõtestada ka Tallinna 16.–17. sajandi ajalugu.

Tallinnas 1520. aastate esimesel poolel vallandunud reformatsioonisündmustele järgnenud aastakümnetel läks linna kirikuelu järk-järgult rae kontrolli alla. Tallinna minek 1561. aastal Rootsi koosseisu rae positsiooni kirikliku ülemana ei kõigutanud, sest linna Lübecki õigusele toetuv autonoomia, sealhulgas kirikuasjades, jäi püsima. Rootsi riik järgis ülemereprovintside valitsemisel oma sisepoliitika üldist eesmärki – kuningavõimu ja riikluse tugevdamise sihti. Kiriklikult ja usuliselt tähendas see luteri kiriku ja konfessionaalse ühtsuse kindlustamist. 1561. aastal liidetud Põhja-Eesti alal leidis riik eest Tallinna all-linna hõlmava, raele alluva kirikuorganisatsiooni, maapiirkondades aga keskse kirikuvalituseta kogudused ja eklektiliste usuliste arusaamadega elanikkonna. Kui maapiirkondades keskendus riigivõim Eestimaa provintsi kirikuorganisatsiooni ülesehitamisele ja rahva usulisele kasvatamisele, siis Tallinnas sai keskseks linna kirikliku alluvuse küsimus.

Riigivõimu hoiak Tallinna kirikliku autonoomia suhtes oli eri aegadel erinev, sõltudes Rootsi välispoliitilisest hõivatusel, riigi sisepoliitika suunamutustest ning Rootsi vaimulikuseisuse ja kuningavõimu erimeelsustest kirikukorralduse küsimustes Rootsi emamaal, aga ka olukorrast Tallinna kirikuelus. 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel kümnendil Rootsi riik Tallinna kirikuasjadesse ei sekkunud. Olukord muutus Gustav II Adolphi valitsemisajal, kui kuninga 1626. aastal välja kuulutatud Läänemere provintside reformimise kavas seati muu hulgas eesmärgiks Tallinna kiriku lõimimine Eestimaa provintsi kirikuorganisatsiooniga. Eestisse 1627. aastal plaani elluviimist ette valmistama saadetud Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckius takerdus aga tallinlaste tugevale vastuseisule. Tallinna rae jaoks algas konfliktist Rudbeckiusega linna kirikliku sõltumatuse eest võitlemise ajajärk, hingetõmbeajaga 1640. aastate algusest kuni 1660. aastate alguseni. Ajajärgu lõppu märgib Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine Tallinnas 1692. aastal.

Tallinna Linnaarhiivi ainesele toetuv Tallinna-keskne vaade Rootsi kiriku-seaduse rakendamise protsessile aastail 1690–1692 näitab, et üleriigilise kiriku-seaduse kehtestamise surve all ilmutas Tallinna raad kiriklike talituste korraldust puudutavates küsimustes lõpuks kaugeleulatuvat järeleandlikkust, kuid välistas viimse võimaluseni kiriklikust autonoomiast loobumise. Riigivõim rae kirikuvalitsemise õiguse tõendamise katsetele ja kompromissivalmidusele tähtsust ei omistanud, linna kiriku lõimimiseks vahetult riikliku kirikuorganisatsiooniga piisas vaid absolutistliku valitseja Karl XI tahtest.

16. sajandi lõpuks olid enamikus Saksa luterlikes linnades ja vürstiriikides kehtestatud nn evangeelsed kirikukorrad (sks *Kirchenordnung*) – kirikuelu eri tahke hõlmavad mahukad reeglistikud. Vaatamata kirikuvaldkonna järjepidevale reglementeerimisele, jõuti Tallinnas niisuguse kirikukorra kavandi kirja-panekuni alles 17. sajandi algul. Sellesse koondati enamik 16. sajandi teisel poolel vastu võetud linna kirikuelu korraldavaid raemäärusi ning kirjeldati 17. sajandi alguseks juurdunud tavad. Kirikukorra 21 peatükis on käsitletud kiriku-

ja kooliõpetajate ametisse valimist ja kinnitamist, tasustamist, vaimulikult nõutavaid oskusi ja eeldatavaid isikuomadusi; kirikuvalitsemise, jumalateenistuste ja kiriklike talituste korraldust, koolide ja kirikute majandamist ning vaestehoolekande korraldamist.

Tallinna Linnaarhiivis ainsa kaasaegse eksemplarina säilinud käsikirjaline kirikukorra kavand on teadaolevalt ainuke Tallinna jaoks koostatud ja üks vähestest Eesti ala puudutavatest sedalaadi reeglistikest. Vaatamata dokumendi tähtsusele Tallinna ja Eesti kirikuajaloo allikana, on see senises uurimisloos teenimatult vähe tähelepanu saanud. Käsikirja olemasolu mainiti trükisõnas küll juba 19. sajandi esimesel poolel, kuid sisulist huvi pälvis see alles 1970. aastal ja siiski üksnes selle kirikuraamatukogusid puudutav peatükk. 2000. aastatel hõlmati kirikukord ka raamatuajaloo, kooliajaloo ning luterliku kirikukunsti allikana, kuid tervikuna on korda analüüsitud alles siinses väitekirjas esitatud artiklis.

Ühena paljudest omalaadsetest reeglistikest järgis Tallinna kirikukord luterliku kirikuseadusandluse teerajaja Johannes Bugenhageni kirikukorralduslikke põhimõtteid ja nn konkordiateoloogiale toetuva Saksi kuurvürstiriigi 1580. aasta kirikuseadustiku eeskujul. Luterlikele kirikukordadele tüüpiliselt on korras kirjeldatud norme toetatud reformatsiooniteoloogia juhtmõtte *sola scriptura* vaimus viidetega Piiblile ja nimekate teoloogide, kõige enam Martin Lutheri ja Johannes Bugenhageni teostele.

Tallinna korra kõrvutamine teiste kirikukordadega kinnitab, et selle näol on tegemist luterliku kirikuseadusandliku žanri tüüpilise esindajaga, kuid, peegeldades kirikuelu ja -valitsemise kohalikku eripära, on see ühtlasi sisult ainulaadne. 16. sajandil nähti kirikukordade kehtestamises muu hulgas kinnitust ilmaliku valitseja ühinemisele reformatsiooniga. Ka Tallinna 1606. aasta kirikukorda võib käsitada kui reformatsiooni hilist tulemust, kuna selles on süsteemselt kirjeldatud normid, mis olid välja kujunenud linnas 1520. aastatel reformatsiooniga alguse saanud protsessi käigus. Olgugi et säilinud kavand oli kirikukorra esialgne versioon, jäid selles kirjeldatud normid kirikuelu korraldamise aluseks kuni Rootsi kirikuseaduse kehtestamiseni Tallinnas 1692. aastal. Kui korra valmimise ajana on seni käibel olnud oletuslikud aastanumbrid ajavahemikust 1604–1608, siis Tallinna rae protokollide põhjal osutus võimalikuks käsikiri dateerida 1606. aastaga. Kavand esitati raele kõigi sel aastal Tallinnas ametis olnud vaimulike nimel, kuid neist igaühe panuse, samuti teksti valmimise protsessi selgitamiseks on allikate puudusel väljaasteid kasinalt.

Tallinna 1606. aasta kirikukorra koostajad põhjendasid korra vajalikkust muude asjaolude kõrval lootusega, et kõikehõlmav reeglistik aitab ära hoida linna rae ja vaimulikkonna vahelisi pidevaid tülisid. Sellega puudutasid nad mitte ainult tolleaegses Tallinnas aktuaalset probleemi, vaid varauusaegse ühiskonna üht keskseimat fenomeni, küsimust ilmaliku võimu ja kiriku pädevuse piiridest teineteise suhtes. Eriti teravalt kerkis see Tallinnas üles 1660. aastatel, mil sotsiaalseid pingeid võimendas Rootsi-Vene 1656.–1661. aasta sõja ja 1657. aasta katkuepideemia põhjustatud surutis. 1660. aastate algul sattus raad üheaegselt vastasseisu nii kaupmeeste, käsitööliste kui vaimulikkonnaga. Tüli linna seitsme kirikuõpetajaga oli rae jaoks küllap vähem tähtis mure kui konfliktid

kaupmeeste ja käsitöolistega, kuid ajal, mil kirik ja usk olid kogukonnaelu lahutamatu osa, ei või sellegi tähtsust alahinnata. Kokkupõrge sai alguse küll ühestainsast jutlusest, milles raadi süüdistati vastutustundetuse suhtumises kiriku majandamisse, kuid konflikt arenes kiiresti põhimõtteliseks, keskendudes vaidlustele rae kui ilmaliku võimu otsustusõiguse üle kirikuasjade ja vaimulikuameti suhtes ning küsimusele vaimulikuameti rollist ühiskonnas.

Kuna Tallinna vaimulikest ja raehärradest elasid 1657. aasta katku üle vaid üksikud, siis mõjutas poolte käitumist muu hulgas kindlasti järjepideva suhtluse katkemine. Ühise minevikukogemuse puudumine võimaldas uutel raeliikmetel ja kirikuõpetajatel erinevalt tõlgendada traditsioonidel põhinevaid norme ja tekitas soodsa pinnase konfliktideks isikute tasandil. Iseloomulik on, et tüli käigus kujunes pastorite üheks peamiseks nõudeks õigus bürgermeistritega saamaväärsele istumiskohale pulmapidudel. Au ja väärikuse suhtes tundlikul ajastul peegeldas isiku koht avalikus ruumis ühtlasi tema positsiooni kogukonna sotsiaalses hierarhias.

Kuigi Tallinna rae ja kirikuõpetajate vahekorda pingestas erinev arusaam kiriku ja vaimulikuameti positsioonist ühiskonnas, oli linna usuline miljöo valdavalt rahulik ja stabiilne. Reformatsioonist alates oli Tallinn püsinud Wittenbergi luterluse kursil ning 1606. aasta kirikukorras kinnitati 1580. aastal ilmunud Konkordiarraamatusse koondatud usutunnistuskirjade järgimist. Luterlikus maailmas tavalisteks vastasseisudeks katoliikluse ja kalvinismiga Tallinnas pinnast ei olnud, kuid aeg-ajalt kerkis siingi üles „õige“ õpetuse ning luteri kiriku autoriteedi kindlustamise vajadus. 1640.–1650. aastatel andsid selleks põhjust linnas levinud nn visioonid – Põhja-Saksamaal eriti Kolmekümneaastase sõja ajal lihtrahva hulgest esile kerkinud ettekuulutajate, nn uute prohvetite nägemusi kirjeldavad pisitrükised.

Uued prohvetid väitsid end olevat saanud inglitelt korraldusi kutsuda linnade ja riikide valitsejaid ning rahvahulki üles meelesparandusele – vastasel korral ootavat neid ees Jumala karistus: nälg, katk, sõda või muu katastroof. Ametlikule kirikule prohvetid ei vastandunud; kirik omakorda sallis prohvelteid seni, kuni nende kuulutus ei läinud vastuollu „õige“ õpetuse ja Piibliga. Visionism andis alust ägedateks teoloogilisteks dispuutideks ja poleemilisteks traktaatideks; teoloogide seas oli nii nägemuste kaitsjaid (nt Stettini superintendent Jacob Fabricius) kui ka selle järjekindlaid kriitikuid (nt Lübecki vaimulikud Nicolaus Hunnius ja Jacob Stolterfoth). Lihtrahva hulgas oli nägemustel lai kõlapind, kuid prohvetid pidasid kõige olulisemaks veenda oma sõnumite tõsidsuses ja jumalikus päritolus ilmalikke valitsejaid, kelle võimuses oli korraldada kogukonnas avalikke ühiseid kahetsustoiminguid.

Tallinna puhul ei saa visioonide mõju kohta linlaste anonüümsele enamikule allikate põhjal täpsemaid järeldusi teha, kuid et prohvetid ja nägemused olid 1640. aastate keskel sageli teemaks ka linna kirikutes peetud jutlustes, seega arvuka auditooriumi ees, siis leidsid need kindlasti elavat vastukaja elanikkonna kõikides kihtides. Dokumenteeritult on teada üksikuid prohvetluse-sõbralikke isikuid, nagu näiteks arst ja apteeker Theodor Olitzschius, kes selle sümpaatia tõttu pidi lõpuks Tallinnast lahkuma.

Visionistliku kirjasõna põhjustatud elevus ajendas nii Eestimaa provintsi kui ka Tallinna vaimulikke prohveteid karmilt hukka mõistma ja kutsuma kirikuõpetajaid nii linnas kui maal nende nägemuste vastu selgitustööd tegema. Eestimaa provintsiaalkonsistoorium lasi trükkida visioonide-vastase märgukirja ja toomkooli rektor avaldas nende suhtes kriitilise kirjutise. Samal ajal kui vaimulikud ringkonnad asusid ilma pikemata „puhta“ luterluse kaitsele, ilmutas Tallinna raad paindlikumat suhtumist, sest ilmaliku võimu jaoks oli stabiilsus usuelus ennekõike üks avaliku korra kindlustamise aspekte. Kuna raele oli oluline veenda kuningavõimu oma tõhususes linna kirikliku ülemana, et mitte lasta Stockholmis ellu ärgata plaanil linna kiriku ühendamisest Eestimaa provintsi kirikuorganisatsiooniga, siis lähtusid raehärrad oma otsustes ennekõike visioonide põhjustatud elevuse summutamise ja kodurahu taastamise eesmärgist.

Ainsana Tallinna vaimulikest suhtus visioonidesse avalikult tolerantselt Oleviste kiriku diakon, Andreas Sandhagen. Varasemas kirjanduses on Sandhagenile omistatud lisaks veel sümpaatiat eri konfessioonide lähenemist taotlenud luterliku sünkretismi vastu ning vihjatud tema ühinemisele roosiristluse liikumisega. Väitekirjas on Sandhageni vaateid püütud lähemalt selgitada, kuid olemasolevate arhiiviallikate põhjal saab lähemalt valgustada vaid tema vahetõlke visionismiga. Erinevalt Tallinna kolleegidest-kirikuõpetajatest ja Eestimaa provintsi kirikujuhtidest, kes pooldasid seisukohta, et pärast Vana Testamendi prohveteid ei saa enam olla uusi tõelisi ettekuulutajaid, esindas Sandhagen neid teolooge, kes pidasid seda siiski võimalikuks, leides, et tuleb eristada jumalikku ja mittejumalikku päritolu visioone ning sellele vastavalt neid kas respektierida või mitte. Oma vaateid visionismile on Sandhagen väljendanud ka trükisõnas: nn uute prohvetite eestkõneleja Jacob Fabriciuse raamatus „Discussio Nugarum Stolterfothicarum“ (1649) on ära toodud Sandhageni toetus Fabriciuse traktaadile visioonide olemusest.

Sandhagenile omistatud sünkretistlikke sümpaatiad kinnitavad tema sõbraliikud suhted Helmstedti filosoofia- ja filoloogiprofessori Georg Calixtusega. Calixtuse seisukohtadele toetuv luterluse nn sünkretistlik suund püüdis varakristlikust traditsioonist lähtudes leida kristlike konfessioonide lähendamise teid. Calixtuse pooldajate (Königsbergi ülikooli ringkonnad) ja ortodokssete luterlaste (Wittenbergi ja Leipzigi ülikooli teoloogid) vahel 1640. aastatel arenenud sünkretistlikust tülist kujunes luterluse suurim sisemine vastasseis 17. sajandi teisel poolel. Sünkretistlikel ideedel oli poolehoidjaid ka 1640. aastate Tartus, mistõttu on tõenäoline ka Sandhageni kui tollase tartlase kuulumine nende hulka. Sandhageni sidemete kohta sünkretistlike ringkondadega Saksa maal ja lähedast tutvust Calixtusega kinnitavad temalt säilinud erakirjad, eelkõige tema üks kiri Calixtusele endale.

Sandhageni oletatava seotuse kohta Euroopa akadeemilistes ringkondades laia kõlapinna saanud roosiristlusega ei õnnestunud allikatest otseseid pidepunkte leida. Roosiristlus oli üks arvukatest 17. sajandi usu- ja elu-uuenduslikest müstikasse kalduvatest liikumistest, mis oli suuresti inspireeritud ühe 17. sajandi populaarsema müstiku, Valentin Weigeli vaadetest. Pidades silmas, et

Sandhageni 1638. aastal Tartusse jõudes tegutses sealgi roosiristlaste ühing, samuti üht allikates leiduvat põgusat vihjet Sandhageni weigeliaanlikele vaadetele, on tema huviatuse roosiristlaste ideedest küll tõenäoline, kuid midagi enam praeguse uurimisseisu juures järeldada ei saa.

Sandhageni varjamatu visionismi-sõbralikkus, võimalik sümpaatiat Weigeli vastu ja kontaktid luterliku sünkretismi pooldajatega näitavad teda teiste Tallinna kirikuõpetajate seas usulise teisitimõtlejana. Asjaolu, et vaatamata opositsioonile Eestimaa kirikujuhtidega ja linna ametivendadega-vaimulikega püsis „õigest“ õpetusest hääbiv Sandhagen kirikuõpetajaametis kuni oma surmani, viitab sellele, et ortodokselt luterliku mainega 17. sajandi Tallinn oli usuliselt mitmekihilisem ja sallivam, kui seda ajalookirjanduses sageli kujutatakse.

Visionismi-episoodist ja Andreas Sandhageni isikuloost nähtub, et vaatamata asukohale luterliku maailma serval ei jäänud Tallinn kaasaja religioossetest hoovustest ja teoloogilistest vastasseisudest puutumata. Seejuures ei olnud tallinlased pelgalt vastuvõtjateks, vaid sekkusid ka ise poleemikasse, publitseerides visioonide-kriitilisi kirjatöid. Neist, samuti arhiiviallikates kirjeldatud dispuutidest nähtub, et Tallinnas oldi hästi kursis nii prohvetide kaitsvate kui ka neid hukkamõistvate teoloogide teostega. Tallinlaste visioonide-teemalisi kirjutisi tunti omakorda Saksamaal.

Varauusaegse Tallinna eestlaste kirikueluga seonduv historiograafia rajaneb peamiselt Püha Vaimu koguduse abiõpetaja Georg Mülleri kirjalikul pärandil. Niisugune uurimisseis on tingitud asjaolust, et Mülleri eestikeelsete jutlustekstide ja tema aktsidentside (tasud kiriklike talituste eest) registreerimise raamatu kõrval teisi 16.–17. sajandi Tallinna eestlasi ja kirikut puudutavaid kõnekaid allikaid säilinud ei ole. Mülleri jutluste vahendusel saab ettekujutust, millest ja mil viisil rääkis Tallinna 17. sajandi alguse saksa vaimulik eestlastest koguduseliikmetega, millisena paistis talle eestlaste vahekord kiriku ja usuga ning milliste probleemidega seisis ta silmitsi eestlaste usulisel kasvatamisel. Eestlastele usutõdesid selgitades toetus Müller kaasaegsele saksa homileetilisele kirjandusele ning järgis saksa luterlikus jutlusekultuuris juurdunud põhimõtteid ja võtteid. Selle põhjal otsustades juhendus Müller töös eesti kogudusega samadest lähtekohtadest, mida ta oleks järginud ka saksa koguduse vaimuliku ametis. Ka Tallinna 1606. aasta kirikukorra jutlustamist käsitlevate peatükkide järgi kehtisid kõigile kogudustele ja vaimulikele samad reeglid.

Kuigi Tallinna eestlasi oli luterlikus vaimus kasvatatud niisama kaua kui sakslasi, pidi nende arusaam luterlusest ja üldine haridustase siiski olema oluliselt erinev. Samal ajal kui sakslased said õpetust linnakoolis, piirdus eestlaste haridus enamasti kodukirikust saadava algelise katekismuseõpetusega. Teiseks olid saksa kogudused sotsiaalselt heterogeensemad, hõlmates nii haritud rae-härrasid kui ka lihtrahvast. Kolmandaks, saksa kogudustes loeti juba 16. sajandil (ette) Saksamaal trükitud katekismusi ja teisi vaimulikke tekste, kuid eestikeelsetest katekismustest on 16. sajandi Tallinnast vaid katkendlikke teateid. Loetletud erinevuste valgusel on põhjust küsida: milline oli Mülleri jutluste tase ja sisu võrreldes Tallinnas saksa ja rootsi kogudustele peetud jutlustega; kas saksa ja rootsi koguduste distsipliin jumalateenistustel oli kõrgem; kas saksa ja

rootsi kogudus laulsid paremini jne. Allikatest nendele küsimustele vastuseid ei leia, sest Tallinnas saksa ja rootsi kogudustele kõlanud jutluste tekste säilinud ei ole. Ainsana pakuvad Mülleri jutlustele võrdlusainest Eestimaa juhtiva vaimuliku Heinrich Stahli 1640. aastatel trükitis ilmunud postillis sisalduvad jutlustetekstid. Vaimulikele abivahendiks mõeldud näidisjutlustena on need aga Mülleri Püha Vaimu kirikus tegelikult peetud, konkreetsele sihtgrupile suunatud ja kaasaja olusid ehedalt peegeldavatest jutlustest olemuslikult erinevad.

Erinevalt jutlustest, mis seonduvad üksnes Püha Vaimu eesti kogudusega, puudutas Mülleri kirikuõpetaja-ameti teine pool, mida kajastab tema peetud aktsidentsideraamat, kõiki sotsiaalseid ja rahvuslikke gruppe, alates jõukatest kodanikest ja aadlikest kuni voorimeeste ja seegivaesteni. Kui Mülleri jutlused on haruldased ja väärtuslikud allikad eelkõige eesti keele ja kirikuajaloo kontekstis, siis tema aktsidentsideraamat on ainulaadne dokument mitte ainult Tallinna ja Eesti, vaid kogu saksa varauusaegses luterlikus ruumis. Arvatavasti pidasid paljud vaimulikud oma rahaasjade kohta sarnaseid arvestusi, kuid et tegu oli eraviisiliselt loodud ja hoitud dokumentidega, siis on nende tänapäevani säilimine pigem erandlik. Jutlused ja aktsidentsideraamat üheskoos pakuvad ehedat ettekujutust Mülleri tõise elu eri tahkudest kõigi tema kirikuõpetajaks oldud aastate jooksul. Õieti kõnelevad needki allikad pigem eesti koguduse hingekarjase elust, tööst ja vaimuilmast kui eestlaste kirikuelust. Avaramalt võttes on pilguheit Tallinnas kui saksa luterlikus keskkonnas tegutsenud vaimuliku ametiellu lisandus ka varauusaegsesse saksa kirikulukku.

Väitekirja tervikuna avardab teadmist rootsiaegse Tallinna kirikuajaloost mitmest vaatevinklist. Varasemast reljeefsemalt on välja toodud Tallinna kirikliku autonoomia säilimise ja kaotamise asjaolud, antud süsteemsem ülevaade luterliku kirikukorralduse kujunemisest Tallinnas, täpsustatud linna kirikukorra valmimise aega ja analüüsitud kirikukorra olemust. Vaatlused näitavad, et nii nagu arvukates reformatsiooniga järel Saksamaal tekkinud kirikukordades, võeti ka Tallinna korras kokku reformatsiooniga alanud ümberkorraldused ja varustati need kirikukorra žanrilt nõutava teoloogilise argumentatsiooniga. Rae ja vaimulike episoodilisest tülist välja kasvanud konflikt on näide varauusaegsele ühiskonnale üldiselt olemuslikust fenomenist, ilmaliku-vaimuliku sfääri ambitsioonide ja pädevuspiiride põrkumisest. 17. sajandi populaarse usuvoolu – visionismi – vastukajad ning ortodokssest luterlusest hõlbivate vaadetega kirikuõpetaja Andreas Sandhageni tegevus Tallinnas peegeldavad kogukonna vastuvõtlikkust Saksamaal levinud religioossetele otsingutele ning tasakaalustavad sageli stagneerunud luterlusena kujutatud pilti linna usulisest miljööst. Georg Mülleri kirjalik pärand, mis eelkõige on tuntud eesti keele vanema ajaloo olulisima allikana, pakub rikkalikult ainet ka 17. sajandi alguse kirikuõpetaja argipäeva mitmekülgseks uurimiseks. Nende teemadega, mida väitekirjas on käsitletud luterluse ajaloo laiemal taustal, on senisest enam teadvustatud kiriku ja konfessiooni tähtsust ning ilmaliku-vaimuliku põimumise ulatust 16.–17. sajandi Tallinnas. Käsitletust järeldeb ühtlasi, et hoolimata asukohast luterliku ühiskonna äärealal, pidas Tallinna kiriku- ja usuelu sammu luterliku maailma üldiste arengusuundadega.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Allikad

Tallinna Linnaarhiiv

fond 191 – Tallinna Suurgild

fond 230 – Tallinna magistraat

fond 234 – Tallinna jumala- ja viljalaegas ning seekidekonvent

fond 236 – Oleviste kogudus

fond 1346 – Tallinna linnakonsistoorium

Rahvusarhiiv

fond 278 – Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner

fond 995 – Tartu magistraat

fond 1187 – Eesti evangeeliumi luteriusu konsistoorium

Eestimaa Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv

fond 23 – EELK Tallinna Oleviste kogudus

Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu

Baltika, käsikirjade kogu

Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

fond 7 – *Academia Gustaviana*

Riksarkivet

2402 *Livonica* II

1112.1 Riksregistraturet

Archiv der Hansestadt Lübeck

Dienstbibliothek, 26 LX – Lübeck: Kirchen, Schulen, Armenwesen

Stadtarchiv Nordhausen

1.1. (R), Amtsbücher

Archiv des Evangelischen Kirchenkreises Südharz Nordhausen

Kirchenbücher, Nordhausen, Blasii Gemeinde

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen

Handschriftensammlung

Kirjandus

- Aarma, Liivi.** Uusi andmeid Pühavaimu pastori Georg Mülleri varase elukäigu kohta – Keel ja Kirjandus 1999, 11, lk 788–795.
- Aarma, Liivi.** Georg Müller, Prediger der Heiligengeistkirche zu Reval/Tallinn als Stipendiat seiner Vaterstadt in Lübeck. Ein Beitrag zum deutschbaltischen Geistesleben. – Robert Schweitzer, Waltraud Bastman-Bühner (Hgg.), Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübschen Rechts bis zur Aufklärung (Veröffentlichungen der Aue Stiftung, 12), Helsinki, Lübeck: Aue-Säätiö, 2001, lk 229–238.
- Aarma, Liivi** (koostaja). Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885 / Kurzbiographien der Pastoren des Konsistorialbezirks Estland 1525–1885 / Herdaminne för Estland stift: kortbiografi 1525–1885 / Pastors of North Estonia: short biographies 1525–1885. Tallinn: Aarma Maja, 2007.
- Adelheim, Georg** (Hg.). Tallinna kodanikkuderaamat 1624–1690 ühes jätkuga kuni 1710 / Das Revaler Bürgerbuch 1624–1690 nebst Fortsetzung bis 1710 (Tallinna linnaarhiivi väljaanded, 7). Reval: Revaler Estn. Verlagsgenossenschaft, 1933.
- Altnurme, Riho.** Kirikuajalugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – Usuteaduslik Ajakiri, 49 (2001), 2, lk 97–107.
- Altnurme, Riho** (koostaja). Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Altnurme, Riho.** Theology in Soviet Estonia: Academic degrees and publications. – Kapanen, Lamminparras (Eds.), Aateiden ja herätysten virrassa), lk 300–304.
- Altof, Kaja.** Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Kivimäe (koostaja), Religiooni ja ateismi ajaloost, lk 57–91.
- Altof, Kaja.** Übersetzer geistlicher Literatur in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Karl Heinz Borck (Hg.). Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Geschichte (Schriftenreihe Baltische Seminare, 1). Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 1996, lk 15–34.
- Altof-Telschow, Kaja.** Der Katechismus von Wanradt und Koell und seine Zeit. – Kõiv, Luuk, Petina, Reimo, Sildre (koostajad), Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk 78–93.
- Amelung, Friedrich.** Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. Fellin, 1898.
- Andreae, Jakob Valentin.** Christianopolis, ed. by Edward H. Thompson. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1999.
- Andresen, Andres.** 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. – Ajalooline Ajakiri 1998, 3 (102), lk 65–75.
- Andresen, Andres.** Church and State in the Northern Baltic Region: The Transformation of Lutheran Church Governance in Estland 1561–1743. – Juan Pan-Montojo, Frederik Pedersen (Eds.), Communities in European History. Representations, Jurisdictions, Conflicts. Pisa: Edizioni Plus - Pisa University Press, 2007, lk 225–238.
- Andresen, Andres.** Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Andresen, Andres.** Territoriaalkirik. Ühe termini lugu. – Andres Andresen (koostaja), Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Tartu: Ajaloosihtasutus Kleio, 2001, lk 275–290.

- Andresen, Andres.** Luterlik territoriaalkirik ja poliitiline võim: kirikukorralduse struktuurimuutused Eestimaal 1561–1766. – KÜNG (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid, 3, lk 54–79.
- Arbusow, Leonid.** Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 3). Leipzig, Riga: Haupt und Löffler, M. Heinsius Nachfolger, 1919–1921.
- Arend, Sabine.** Zur Auffindung der ältesten Augsburger Kirchenordnung von 1534. Mit einer Edition der Handschrift. – Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History, 97 (2014), 1, lk 6–27.
- Arend, Sabine; Gerald Dörner** (Hgg.). Ordnungen für die Kirche – Wirkungen auf die Welt. Evangelische Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation. Studies in the Late Middle Ages, Humanism and the Reformation, 84). Tübingen: Mohr Siebeck, 2015. = Arend, Dörner (Hgg.), Ordnungen für die Kirche.
- Arend, Sabine.** Die Kurländische Kirchenordnung von 1570 im Beziehungsgefüge der Wittenberger Reformation. Traditionen und Fortentwicklungen. – Raivis Bičevskis, Jost Eickmeyer, Andris Levans u.a. (Hgg.), Baltisch-deutsche Kulturbeziehungen vom 16. bis 19. Jahrhundert. Medien, Institutionen, Akteure, Bd. 1. Zwischen Reformation und Aufklärung. Heidelberg: Winter 2017, lk 71–96.
- Ariste, Paul.** Georg Mülleri saksa laensõnad. – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B 46, 1. Tartu: Tartu Ülikool, 1940.
- Ariste, Paul.** Genitiivi lõpu -n esinemine Georg Mülleril. – Keel ja Kirjandus 1959, 6, lk 345–349.
- Ariste, Paul.** Georg Mülleri mitmekeelsusest. – Keel ja Kirjandus 1966, 6, lk 351–355.
- Ariste, Paul.** Alamsaksa laensõnu vanemas eesti kirjakeeles. – Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 14). Tallinn: Valgus, 1981, lk 97–105.
- Asche, Matthias; Anton Schindling** (Hgg.). Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 62). Münster: Aschendorff, 2003.
- Asche, Matthias; Werner Buchholz, Anton Schindling** (Hgg.). Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721, 1–4 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 69–72). Münster: Aschendorff, 2009–2012. = Asche, Buchholz, Schilling (Hgg.), Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung.
- Assel, Heinrich; Johann Anselm Steiger, Axel E. Walter** (Hgg.). Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums (Metropolis. Texte und Studien zu Zentren der Kultur in der europäischen Neuzeit, 2). Berlin, Boston: De Gruyter, 2018. = Assel, Steiger, Walter (Hgg.). Reformatio Baltica.
- Backmann, Sibylle; Hans-Jörg Künast, Sabine Ullmann, B. Ann Tlusty** (Hgg.). Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit: Identitäten und Abgrenzungen (Colloquia Augustana, 8). Berlin: Akademie Verlag, 1998.
- Bahlcke, Joachim; Arno Strohmeyer** (Hgg.). Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart: Steiner, 1999.

- Bauer, Joachim; Dagmar Blaha, Stefan Michael.** Der Unterricht der Visitatoren (1528). Kommentar – Entstehung – Quellen (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 94). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2020.
- Beyer, Jürgen.** Lutheran Popular Prophets in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. The Performance of Untrained Speakers. – *Arv, Nordic Yearbook of Folklore* 51 (1995), lk 63–88.
- Beyer, Jürgen.** Lutherische Propheten in Deutschland und Skandinavien im 16. und 17. Jahrhundert. Entstehung und Ausbreitung eines Kulturmusters zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. – Robert Bohn (Hg.). *Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main, Berlin, u.a.: Lang, 1995, lk 35–55.
- Beyer, Jürgen.** A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – Bob Scribner, Trevor Johnson (Eds.). *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800.* New York, Basingstoke, London: Macmillan, 1996, lk 166–182.
- Beyer, Jürgen.** Georg Reichard und Laurentius Matthæi: Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges. – Alfred Messerli, Roger Chartier (Hgg.). *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspective comparate.* Basel: Schwabe, 2000.
- Beyer, Jürgen.** Lutheran lay prophets (c. 1550–1700). University of Cambridge, Faculty of History (Dissertation). Cambridge, 2000.
- Beyer, Jürgen.** Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. – Fred van Lieburg (Ed.). *Confessionalism and pietism. Religious reform in early modern Europe* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft, 67). Mainz: Philipp von Zabern, 2006, lk 111–128.
- Beyer, Jürgen.** Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Küng (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid, 3, lk 80–95.
- Beyer, Jürgen.** Liivi Aarma: Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. [Estländische Kirchen, Gemeinden und Geistliche. Verzeichnisse 1525–1885.] (Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, Bd. 1.) [Aarma Maja]. Tallinn 2005. 200 S., Ill. Liivi Aarma: Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. [Kurzbiographien estländischer Geistlicher 1525–1885.] (Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, Bd. 2.) [Aarma Maja]. Tallinn 2007. 388 S., Ill. Riho Saard: Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006. [Die Kirchenleitungen des estnischen Sprachgebiets 1165–2006.] Argo. [Tallinn] 2006. 87 S., Ill. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56 (2007), lk 618–621.
- Beyer, Jürgen.** Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721 (retsensioon). – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 5 (2010), lk 307–315.
- Beyer, Jürgen.** A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – Elisabeth Koepping (Ed.). *World Christianity. Critical concepts in religious studies.* London, New York: Routledge, 2011, lk 409–422.
- Beyer, Jürgen.** Werner, Johann. – Friedrich Wilhelm Bautz, Traugott Bautz (Hgg.). *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 33. Nordhausen: Bautz, 2012.
- Beyer, Jürgen.** Ein Blick in die Küche des Pastors Jacob Stolterfoth (1650). – *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte* 97 (2017), lk 133–160.

- Beyer, Jürgen.** Lay prophets (c. 1550–1700). Leiden, Boston: Brill, 2017.
- Bienemann, Friedrich.** Die Anfänge unserer Reformation im Lichte des revaler Ratsarchivs. – Baltische Monatsschrift 29 (1882), lk 431–460.
- Bienemann, Friedrich.** Aus Livlands Luthertagen: ein Scherflein zur 400-jährigen Gedenkfeier der Geburt des Reformators. Reval: Kluge, 1883.
- Blickle, Peter.** Die Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800. München: Oldenbourg, 1988.
- Brecht, Martin.** Geschichte des Pietismus, 1. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Brecht, Martin.** Der Bau der Württembergischen Kirchenordnung. – Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte 69, 2010, lk 223–248.
- Brendle, Franz.** Das konfessionelle Zeitalter. Berlin, Boston: De Gruyter, 2015.
- Brennsohn, Isidorus.** Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart. Ein biographisches Lexikon nebst einer historischen Einleitung über das Medizinalwesen Estlands. Riga: Schumacher, 1922.
- Brilkman, Kajs.** Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid. – Scandia 2016, 82, 1, lk 93–106.
- Brockmann, Thomas; Dieter J. Weiß.** Das Konfessionalisierungsparadigma. Leistungen, Probleme, Grenzen (Bayreuther Historische Kolloquien, 18). Münster: Aschendorff, 2013. = Brockmann, Weiß (Hgg.), Das Konfessionalisierungsparadigma.
- Brockmann, Thomas; Dieter J. Weiß.** „Konfessionsbildung“ und „Konfessionalisierung“ – Einleitung. – Brockmann, Weiß, Das Konfessionalisierungsparadigma, lk 1–22.
- Brüggemann, Karsten; Ralph Tuchtenhagen.** Tallinn. Kleine Geschichte der Stadt. Göttingen, Köln, Wien: Böhlau, 2011 (eesti keeles: Tallinna ajalugu. Tallinn: Varrak, 2013).
- Buchholtz, August.** Verzeichniss sämmtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, 7, 1. Riga, 1853, lk 159–173.
- Buck, Thomas Martin.** *The long European Reformation*: Historisch-didaktische Reflexionen zu einem aktuellen frühneuzeitlichen Thema. – Roland Bernhard, Felix Hinz, Robert Maier (Hgg.). Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen. Göttingen: V&R unipress, 2017, lk 19–54.
- Bunge, Friedrich Georg von (Hg.).** Die Revaler Ratslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1874.
- Bunge, Friedrich Georg von (Hg.).** Die Quellen des Revaler Stadtrechts, Bd. 1, Lief. 2, 3; Bd 2., Lief. 5. Dorpat: Verlag von Franz Kluge, 1843, 1844, 1846.
- Carlbom, Gustav.** Entwurf zur Kirchen- und Religions-Geschichte Esthlands 1792; fortgesetzt von Dr. Carl Julius Albert Paucker. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands 6 (1851). Reval, 1851, lk 1–57.
- Carlbom, Gustav.** Prediger Matricul Ehstlands und der Stadt Reval. Reval, 1794.
- Christiani, Titus.** Bischof Dr. Johannes Rudbeckius und die erste estländische Provinzialsynode. – Baltische Monatsschrift 34 (1888), lk 549–587.
- Christiani, Titus.** Matthias Kempf, Pastor in der ersten Russen- und Polenzeit Dorpats. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 22 (1910). Dorpat, 1911, lk 49–91.
- Creasman, Allyson F.** Censorship and Civic Order in Reformation Germany 1517–1648. ‘Printed Poison & Evil Talk’. London, New York: Routledge, 2012.

- Czaika, Otfried.** David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich (Schriften der Luther-Agricola- Gesellschaft, 51). Helsinki: Luther-Agricola-Gesellschaft, 2002.
- Czaika, Otfried.** Die Konfessionalisierung im Schwedischen Reich. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja, 97 (2007), lk 73–96.
- Czaika, Otfried.** Metropolen als Vermittler, Förderer und Akteure von Reformation und Konfessionalisierung in Skandinavien und insbesondere im schwedischen Reich. – Assel, Steiger, Walter (Hgg.), *Reformatio Baltica*, lk 721–734.
- Dehio, Julius Woldemar.** Berichtigungen und Nachträge zu den Mittheilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 4 (1894), lk 439–449.
- Dickson, Donald R.** The Tessera of Antilia: Utopian Brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998.
- Dixon, Scott C.; Luise Schorn-Schütte** (Eds.). The Protestant Clergy of Early Modern Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2003. = Dixon, Schorn-Schütte (Eds.), The Protestant Clergy.
- Drews, Paul.** Der evangelische Geistliche in der deutschen Vergangenheit. 2. Aufl. Jena: Eugen Diederichs Verlag, 1924.
- Dülmen, Richard van.** Der ehrlose Mensch. Unehrlichkeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1999.
- Dülmen, Richard van.** Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit, 3. Religion, Magie, Aufklärung. 16.–18. Jahrhundert. München: Beck, 1994.
- Ehasalu, Pia.** Rootsiaegne maalikunst Tallinnas. 1561–1710. Produktsioon ja retsept-sioon. Doktoritöö (Dissertationes Academiae Artium Estoniae, 2). Eesti Kunstiakadeemia, Kunstiteaduse Instituut. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2007.
- Ehrenpreis, Stefan; Ute Lotz-Heumann.** Reformation und konfessionelles Zeitalter (Kontroversen um die Geschichte). Darmstadt: Wiss. Buchges., 2002.
- Ehrenpreis, Stefan.** Mischkonfessionalität als Problem – Brockmann, Weiß (Hgg.), Das Konfessionalisierungsparadigma, lk 117–126.
- Einhorn, Paul.** Ausführlicher warhafftiger Bericht was sich zwischen den Pastoren der Teutschen Gemeine zur Mytaw als nemblich Paulum Einhorn [...] und [...] Iohannem Adolphi eines und Laurentium Matthaeum, Georg Reichards amanuensem oder Copiisten, andern Theils [...] Anno 1646 begeben / [...]. Lübeck: Schmalhertz, 1649.
- Eisenbart, Liselotte Constanze.** Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen, Berlin, Frankfurt: Musterschmidt, 1962.
- Elmshäuser, Konrad.** Bremische Kirchengeschichte von der Reformation bis zum 18. Jahrhundert, 2. Bremische Evangelische Kirche, 2017.
- Eng, Torbjörn.** Riksbegreppet Sverige: Inrikes och utrikes områden 1561–1721 sedda utifrån statsrättsliga akter. – Jansson, Eng (utg.). Stat – kyrka – samhälle, lk 331–424.
- Fabricius, Jacob.** Probatio Visionum, Das ist: Christliches / in Gottes Wort vnnd bewährten Schrifften reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern [– – –]. Nürnberg: Endter, 1642.
- Fabricius, Jacob.** Invicta Visionum Probatio, Das ist: Wollbefästigte Wiederlegung der nichtigen Scheingründe [– – –]. Stettin: Mamphras, 1646.
- Fabricius, Jacob.** Discussio Nugarum Stolterfothicarum Discussio Nugarum Stolterfothicarum, Das ist Schrifftmässige Wiederlegung des unnützen Geschwätzes/ welches M. Jac. Stolterfoth in seinen beyden letzten Schrifften/ die heutigen

- Visiones betreffend [– – –] wieder die klare Warheit/ gantz Sophistischer und tückischer weise getrieben hat / [– – –]. Stettin: Rhete, 1649.
- Federley, Berndt.** Kunglig Majestät, Svenska Kronan och Furstendömet Estland 1592–1600 (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum XIV.1). Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 1946.
- Federley, Berndt.** Konung, Ståthållare och Korporationen: Studier i Estlands förvaltning 1581–1600 (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum XXX.1). Helsinki-Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 1962.
- Freymuth, Otto.** Tartu ajalugu keskajal ja XVI sajangul. – Tartu. Koguteos, lk 44–58.
- Friedenthal, Meelis; Atko Rimmel** (koostajad). Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. On the history of religion and atheism in Estonia. Ajalooline Ajakiri 2012, 3/4 (139/140). Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2012.
- Friedrich, Martin.** Die Kirchenpolitik Karls XI. im Baltikum. – Ilgvars Misāns, Horst Wernicke (Hgg.). Riga und der Ostseeraum. Marburg: Herder-Institut, 2005, lk 367–379.
- Friedrichs, Christopher.** Politik und Sozialstruktur in der deutschen Stadt des 17. Jahrhunderts. – Georg Schmidt (Hg.). Stände und Gesellschaft im alten Reich. Stuttgart: Steiner-Verlag Wiesbaden, 1989, lk 151–170.
- Frieß, Peer; Rolf Keißling** (Hgg.). Konfessionalisierung und Region. Konstanz: Univ.-Verl., 1999.
- Freund-Brüderliches Schreiben der WolEhrwürdigen, Hoch- vnnnd Wolgelahrten des Thumbs-Stiffts vnd Königl. Schwedischen Consistorij zu Reval Herren Bischoffs vnd an dem Herren Assessoren An das Ehrwürdige Land Ministerium, die Herren Praepositos, Pastores vnd Diener der Kirchen Gottes in Esthland, Wie sie ihre Zuhörer für die Newen Propheten vnd Visionisten warnen sollen. Reval, 1646.
- Gadebusch, Friedrich Konrad.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. 3. Teil. Riga: J. F. Hartknoch 1777.
- Gadebusch, Friedrich Konrad.** Livländische Jahrbücher, T. 2–3. Riga: J. F. Hartknoch, 1781–1782.
- Geffcken, Johannes von** (Hg.). Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530. Hannover: Carl Rümpler, 1862.
- Gierlich, Ernst.** Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1991.
- Girgensohn, Reinhold.** Versuch einer Geschichte des Revalschen Stadt-Gotteskastens von der Reformationszeit bis auf unsere Tage (dateeringuta käsikiri). Tallinna Linnaarhiiv, 236.1.115.
- Gotthard, Axel.** Rezension von: Thomas Brockmann, Dieter J. Weiß (Hgg.): Das Konfessionalisierungsparadigma. Leistungen, Probleme, Grenzen, Münster: Aschendorff, 2013. – sehepunkte 14 (2014), Nr. 6: <http://www.sehepunkte.de/2014/06/24342.html> (vaadatud 29.10.2021).
- Graßmann, Antjekathrin** (Hg.). Lübeckische Geschichte. Lübeck: Schmidt, Römhild, 1988.
- Greiffenhagen, Martin.** Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte. Stuttgart: Kreuz Verlag, 1984.
- Greiffenhagen, Otto.** G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog, 1.–3. jagu / Katalog des Revaler Stadtarchivs. 1.–3. Abteilung. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1924–1926.

- Greyerz, Kaspar.** Religion and Culture in Early Modern Europe, 1500–1800. New York: Oxford University Press, 2008.
- Gustaffson, John Waldemar.** Kyrkliga förhållanden bland svenskarne i Reval vid slutet af 600-talet. St. Michel, 1912.
- Göransson, Sven.** Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647–1660. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1950.
- Habicht, Külli; Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop** (koostajad). Georg Müller. Jutuluseraamat (Eesti mõttelugu, 78). Tartu: Ilmamaa, 2007.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Külli Prillop, Urve Pirso** (koostajad). Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool, 2000.
- Hahn, Kadri-Rutt.** Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin: LIT, 2015.
- Hansen, Gotthard von.** Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250jährigen Jubiläum am 6. juni 1881. Reval, F. Kluge, 1881.
- Hansen, Gotthard von.** Superintendent Sagittarius. Ein revalsches Sittenbild aus dem Ende des 16. Jh. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 3 (1883), Reval, 1883, lk 249–263.
- Hansen, Gotthard von** (Hg.). Katalog des Revaler Stadtarchivs. Reval, 1896.
- Hansen, Gotthard von** (Hg.). Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Reval: Kluge, 1894, lk 17–35.
- Hartmann, Stefan.** Reval im Nordischen Krieg. Bonn-Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1975.
- Hasselblatt, Cornelius.** Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2006 (eesti keeles: Eesti kirjanduse ajalugu (Heuremata: humanitaarteaduslikke monograafiaid). Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016).
- Hauschild, Wolf-Dieter.** Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten. Lübeck: Max Schmidt-Römhild, 1981.
- Hauschild, Wolf-Dieter** (Hg.). Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1981.
- Hauschild, Wolf-Dieter.** „Suchet der Stadt Bestes“. Neun Jahrhunderte Staat und Kirche in der Hansestadt Lübeck, hg. v. Antjekathrin Graßmann, Andreas Kurschat. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2011.
- Heckel, Martin.** Deutschland im konfessionellen Zeitalter (Deutsche Geschichte, 5). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- Hehn, Jürgen von; Csaba János Kenéz** (Hgg.). Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss. Marburg: Herder-Institut, 1980. = Hehn, Kenéz (Hgg.), Reval und die baltischen Länder.
- Helk, Vello.** Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa (Odense University studies in history and social sciences, 44). Odense: Odense University Press, 1977 (eesti keeles: Vello Helk. Jesuiidid Tartus. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa, 2003).
- Heller, Ludwig.** Nikolaus Hunnius. Sein Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des siebzehnten Jahrhunderts [– – –]. Lübeck, 1843.
- Hering, Rainer; Maria Jepsen, Inge Mager, Herwarth von Schade, Joachim Tüben** (Hgg.). Reformation und konfessionelles Zeitalter. Hamburgische Kirchengeschichte in Aufsätzen, 2 (Arbeiten zur Kirchengeschichte Hamburgs, 22). Hamburg: Verlag Verein für Hamburgische Geschichte, 2004.

- Hermann, Karl August.** Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu: K. A. Hermann, 1898.
- Hetzer, Armin.** „Der corruptirte städtische Jargon“. Zu den estnischen Predigten von Georg Müller (um 1600). – Holger Böning, Hans Wolf Jäger, Andrzej Katny, Marian Szczodrowski (Hgg.). Danzig und der Ostseeraum (Presse und Geschichte – neue Beiträge, 16). Bremen: Ed. Lumière, 2005, lk 65–85.
- Hocker, Jodocus.** Von Beiden Schlüssel der Kirchen, Das ist, Der Excommunication vnd Absolution, Kurtzer vnd gründlicher Bericht Ursel, 1568.
- Holzem, Andreas.** Katholische Konfessionalisierung – ein Epochenphänomen der Frühneuzeit zwischen Spätmittelalter und Aufklärung. – Helmut Neuhaus (Hg.). Die Frühe Neuzeit als Etappe. Historische Zeitschrift. Beihefte (Neue Folge), 49. München: R. Oldenbourg Verlag, 2009, lk 251–289.
- Holzem, Andreas.** Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung, 1–2. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.
- Hägglund, Bengt.** Geschichte der Theologie. Ein Abriß. München: Chr. Kaiser, 1990.
- Ikola, Osmo.** Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600–1606) kielestä (Turun yliopiston julkaisuja, B, 82). Turku: Turun yliopisto, 1962.
- Irmischer, Johann Konrad.** Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Herzog Heinrichs zu Sachsen Fürstenthum. – Dr. Martin Luther's katechetische deutsche Schriften, 3. Erlangen: Verlag von Carl Heyder, 1838.
- Isaiasz, Vera; Matthias Pohlig.** Soziale Ordnung und ihre Repräsentationen: Perspektiven der Forschungsrichtung „Stadt und Religion.“ – Vera Isaiasz, Ute Lotz-Heumann, Monika Mommertz, Matthias Pohlig (Hgg.). Stadt und Religion in der Frühen Neuzeit: Soziale Ordnungen und ihre Repräsentationen. Frankfurt/Main, New York: Campus-Verlag, 2007.
- Isberg, Alvin.** Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 12). Uppsala, 1968.
- Isberg, Alvin.** Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700 (Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 16). Uppsala, 1970.
- Isberg, Alvin.** Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 23). Uppsala, 1973.
- Isberg, Alvin.** Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmot-sättningar rörande funktionssättet (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 24). Uppsala, 1974.
- Jaanson, Ene-Lille.** Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.
- Jakubowski-Tiessen, Manfred; Hartmut Lehmann** (Hgg.). Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Jansson, Torkel; Torbjörn Eng** (utg.). Stat – kyrka – samhälle. Den stormakstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna (Acta universitatis Stockholmiensis; Studia Baltica Stockholmiensia, 21). Stockholm: Stockholm University, 2000. = Jansson, Eng (utg.), Stat – kyrka – samhälle.
- Jaspert, Bernd.** Was ist Kirchengeschichte? Zwei Marburger Antworten. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2015.
- Johansen, Paul.** Wandradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – Eesti Kirjandus 1935, 10, lk 433–436.

- Johansen, Paul; Heinz von zur Mühlen.** 400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast. Tallinn, 1935.
- Johansen, Paul; Heinz von zur Mühlen.** Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln und Wien: Böhlau, 1973.
- Johansen, Paul.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 14). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1996.
- Junghans, Helmar.** Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Leipzig: Evangelische Verlag-Anstalt, 2005.
- Junghans, Helmar.** Die kursächsische Kirchen- und Schulordnung von 1580 – Instrument der „lutherischen“ Konfessionalisierung? – Helmar Junghans (Hg.). Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Leipzig, Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften; Stuttgart: Steiner, 2007, lk 209–238.
- Jähnig, Bernhart.** Der Lübecker Superintendent Nikolaus Hunnius und seine Beziehungen zur Stadt Reval. – Rolf Hammel-Kiesow, Michael Hundt (Hgg.). Das Gedächtnis der Hansestadt Lübeck. Festschrift für Antjekathrin Graßmann zum 65. Geburtstag. Lübeck: Schmidt Rönhold, 2005, lk 341–349.
- Kaju, Katre.** Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Dirk Alvermann, Nils Jörn, Jens E. Olesen (Hgg.). Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Münster, Berlin: LIT, 2007, lk 210–228.
- Kaju, Katre** (koostaja). Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurilust (Rahvusrhiivi toimetised, 1 (32)). Tartu: Rahvusrhiiv, 2017. = Kaju (koostaja), Kroonikast epitaafini.
- Kaju, Katre** (koostaja). Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega (Rahvusrhiivi toimetised, 4 (35)). Tartu: Rahvusrhiiv, 2021 (ilmumas).
- Kala, Tiina.** Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2007, 3, lk 10–26.
- Kala, Tiina.** Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Mülleri sissetulekute raamat. – Hori-son, 2016, 2, lk 14–15.
- Kampmann, Claudia; Ulrich Volp, Martin Wallraff, Julia Winnebeck** (Hgg.). Kirchengeschichte: Historisches Spezialgebiet und/oder theologische Disziplin (Theologie – Kultur – Hermeneutik, 28). Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2020.
- Kampmann, Mihkel.** Eesti kirjanduselo peajooned. Esimene jagu. Tallinn: A. Busch, 1912.
- Kapanen, Timo; Nico Lamminparras** (Eds.). Aatteiden ja herätysten virrassa. Jouko Talosen juhla kirja (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 239). Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 2019. = Kapanen, Lamminparras (Eds.), Aatteiden ja herätysten virrassa.
- Kaufmann, Thomas.** Konfession und Kultur: lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
- Kaufmann, Thomas.** Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede: kirchengeschichtliche Studien zur lutherischen Konfessionskultur. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998.
- Kaufmann, Thomas.** The Clergy and the Theological Culture of the Age: The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – Dixon, Schorn-Schütte (Eds.), The Protestant Clergy, lk 120–136.

- Kindervater, Johann Heinrich.** Nordhusia illustris oder Historische Beschreibung gelehrter Leute, welche in [– – –] Nordhausen gebohren, & theils daselbst, theils an vielen andern Orten ... Gott gedienet haben ...: und ihren successoribus, wie auch vielen waren [– – –] epistolis Wolfenbüttel: Freytag, 1715.
- Kirn, Hans-Martin.** Geschichte des Christentums 4, 1. Konfessionelles Zeitalter. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 2018.
- Kivimäe, Jüri** (koostaja). Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 3. Tallinn: Eesti Raamat, 1987. = Kivimäe (koostaja), Religiooni ja ateismi ajaloost.
- Kivimäe, Jüri.** Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Kivimäe (koostaja), Religiooni ja ateismi ajaloost, lk 44–49.
- Kivimäe, Jüri.** Teateid senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus 1993, 7, lk 288–397.
- Kivimäe, Jüri.** Eestikeelsest trükisest *anno* 1525. – Kõiv, Luuk, Petina, Reimo, Sildre (koostajad), Eesti vanimad raamatud Tallinnas, lk 13–35.
- Kivimäe, Jüri.** *Nedt Tarckat Pagkana Ramato Kiriutajät...* Georg Mülleri raamatukogu. – Lotman (koostaja), Konfessioon ja kirjakultuur, lk 55–97.
- Kivimäe, Jüri.** Books and Preachers. The Microcosm of Reval in the Age of Reformation. – Assel, Steiger, Walter (Hgg.), Reformatio Baltica, lk 655–668.
- Kivimäe, Jüri.** Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus Tallinnas 16. sajandi algupoolel. Sisesevaateid ja tõlgendusi. – Piret Lotman (koostaja). Kirik, keel ja kool. Haridusideed varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 17. A, Raamat ja aeg, 6. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021) (ilmumas).
- Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verassen und Im Jahr 1687 im Druck außgehen und publiciren lassen: Mit denen dazu gehörigen Verordnungen. Stockholm: Eberdt, 1687.
- Kjöllerström, Sven.** Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682 (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 11). Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförl, 1944.
- Kleinhagenbrock, Frank; Dorothea Klein, Annuschka Tischer, Joachim Hamm** (Hgg.). Reformation und katholische Reform zwischen Kontinuität und Innovation (Publikationen aus dem Kolleg „Mittelalter und Frühe Neuzeit, 6). Würzburg: Königshausen & Neumann, 2019.
- Klöker, Martin.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. T. 1.: Darstellung, T. 2.: Bibliographie (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen: Niemeyer, 2005 (eesti keeles: Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014).
- Klöker, Martin.** Entfaltung und Verortung literarischer Kultur. Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Mari Tarvas (Hg.). Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallinn in der Frühen Neuzeit. Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011, lk 11–26.
- Klöker, Martin.** Der älteste Katalog der Revaler Olaibibliothek? Ein rätselhafter Fund. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 12 (2017), lk 322–336.
- Klöker, Martin.** Schule und Kirche. Heinrich Vestring als Reformers des Revaler Schulwesens. – Silke Pasewalck, Antje Johanning-Radžienė, Martin Klöker, Rūta Eidukevičienė (Hgg.). Baltische Bildungsgeschichte(n). (Schriften des Bundes-

- instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 78). (Ilummas).
- Klueting, Harm.** Das Konfessionelle Zeitalter 1525–1648. Stuttgart: Ulmer, 1989.
- Klueting, Harm.** „Zweite Reformation“ – Konfessionsbildung – Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren. – Historische Zeitschrift 277 (2003), lk 309–341.
- Klueting, Harm.** Glaubensspaltung – Konfessionsbildung – Konfessionalisierung. Theologische und historische Perspektiven. – Brockmann, Weiß (Hgg.), Das Konfessionalisierungsparadigma, lk 45–66.
- Koch, Ernst.** Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675). Leipzig: Evangelische Verlag-Anstalt, 2000.
- Kodres, Krista.** Lunastus usu läbi. Luterlik „pilditeoloogia“ ja selle eeskujud Eestis esimesel reformatsioonisajandil. – Kunstiteaduslikke uurimusi (12) 2003, 3–4, lk 55–101.
- Kodres, Krista.** Die kirchliche Kunst in den von Esten bewohnten Gebieten im Zeitalter der Reformation und der Konfessionalisierung. – Asche, Buchholz, Schindling (Hgg.), Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 2, lk 41–98.
- Kodres, Krista; Merike Kurisoo.** Kirikuarhitektuur ja -kunst. – Tallinna ajalugu, 2, lk 216–225.
- Kodres, Krista.** Trööst ja mäle(s)tamine: matuserituaal ja memoriaalkunst varauusaegses Eestis. – Kaju (koostaja), Kroonikast epitaafini, lk 437–465.
- Kolbe, Ferdinand.** Zur Geschichte des Pernauschen Stadtconsistoriums. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernaau, 3 (1901–03). Pernaau, 1904, lk 100–127.
- Kolk, Kaspar.** „Vana Tallinna raamatukogu“ kolm allikat: komplekteerimisest 16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2017, 3, lk 10–29.
- Krause, Karl Ernst Hermann.** Sagittarius, Gerhard. – Allgemeine Deutsche Biographie 30 (1890), lk. 170. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz77562.html#adbcontent> (vaadatud 30.10.2021).
- Kreem, Juhan.** Die livländische Reformation im Spiegel der estnischen Geschichtswissenschaft. – Asche, Buchholz, Schindling (Hgg.), Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 4, lk 99–121.
- Kreem, Juhan.** Die Religionsfrage auf den livländischen Ständerversammlungen 1522–1558. – Arno Mentzel-Reuters, Klaus Neitmann (Hgg.). Preussen und Livland im Zeichen der Reformation (Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, 28). Osnabrück: fibre Verlag, 2014, lk 183–197.
- Kreem, Juhan.** Mitte ainult reformatsioonist. – Keel ja Kirjandus 2020, 5, lk 434–437.
- Kreem, Juhan.** Koguteos „Tallinn“. Peatükk Eesti linnauurimisest 1930. aastatel. Vana Tallinn 30 (34). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2020, lk 180–208.
- Kreiker, Sebastian.** Armut, Schule, Obrigkeit. Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Religion in der Geschichte. Kirche, Kultur und Gesellschaft, 5). Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1997.
- Krumwieder, Hans Walter.** Zur Entstehung des Landesherrlichen Kirchenregimentes in Kursachen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- Kruus, Hans.** Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. – Ajalooline Ajakiri 1930, 3, lk 129–138.

- Kurisoo, Merike.** Vahepealsed asjad ja vahepealsed ajad. Kirikuruumi ja pildikultuuri muutumisest katoliiklikust luterlikuks varauusaegse Eesti aladel (võrguteavik). Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019.
- Kurisoo, Merike.** Tallinn church order of 1606 and ecclesiastical objects in ritual practices. – Krista Kodres, Merike Kurisoo, Ulrike Nürnberger (Eds.). Indifferent Things? Objects and images in post-reformation churches in the Baltic Sea Region (Edition Mare Balticum, 3). Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2020.
- Kõiv, Lea; Mare Luuk, Larissa Petina, Tiit Reimo, Urve Sildre** (koostajad). Eesti vanimad raamatud Tallinnas / Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2000. = Kõiv, Luuk, Petina, Reimo, Sildre (koostajad), Eesti vanimad raamatud Tallinnas.
- Kõiv, Lea.** „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon”: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Lotman (koostaja), Ajalookirjutaja aeg, lk 63–90.
- Kõiv, Lea.** „Visionismus” in Tallinn (Reval) in den 1640-er–1650-er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk (Hgg.). Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2012, lk 135–158.
- Kõiv, Lea.** „Uue vagaduse” otsingul. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2013, 2, lk 16–43.
- Kõiv, Lea.** Reval und die Kirchenpolitik Schwedens. – Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Põltsam-Jürjo (Hgg.). Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015, lk 227–255.
- Kõiv, Lea.** Die Predigten und das "Akzidentienbuch" des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts. – Susanne Hose, Madlena Mahling, Friedrich Pollack (Hgg.). Reformation und Ethnizität. Sorben, Letten und Esten im 16. und 17. Jahrhundert (Schriften des Sorbischen Instituts, 67 / Spisy Serbskeho instituta, 67; Einzelveröffentlichungen der Baltischen Historischen Kommission). Bautzen: Domowina-Verlag, 2019, lk 127–147.
- Kõiv, Lea** (koostaja); **Tiina Kala** (peatoimetaja), **Toomas Tamla** (toimetaja). Tallinna ajalugu, 2. 1561–1710. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019 (teine, parandatud trükk 2020). = Tallinna ajalugu, 2.
- Kõiv, Lea.** Kirikuelu. – Tallinna ajalugu, 2, lk 195–215.
- Kõiv, Lea.** Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 15 (2020), lk 93–120.
- Kõiv, Lea.** „Kõigi maade ja linnade kiiduväärsel eeskujul”: Tallinna 1606. aasta kirikukord. – Kaju (koostaja), Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega.
- Kõpp, Johan.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.
- Körber, Eduard Philipp.** Materialien zur Kirchen- und Prediger-Chronik der Stadt Dorpat. Aus archivalischen Quellen, in den Jahren 1825 und 1826 gesammelt [– – –]. Dorpat, 1860.
- Küng, Enn.** Anglikaani kogudusest Narvas 17. sajandi lõpukümnenditel. – Ajalooline Ajakiri 1998, 4 (103), lk 25–39.

- Küng, Enn.** Konflikte zwischen Narva und Reval im Salz- und Heringshandel in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Norbert Angermann, Paul Kaegbein (Hgg.). Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit. Beiträge zur Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Handelsbeziehungen und -wege im europäischen Rahmen (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 11). Lüneburg: Verlag Nordostdt. Kulturwerk, 2001, lk 301–338.
- Küng, Enn.** Anglikaani kogudus Narvas 17. sajandi lõpukümnenditel. – Merike Ivask j.t (koostajad). Narva Muuseumi toimetised. Narva: Narva Muuseum, 2005, lk 77–94.
- Küng, Enn** (koostaja). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, 1–3 (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8(15), 12(19), 17(24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, 2006, 2009. = Küng (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid.
- Küng, Enn.** Rahvastik. – Tallinna ajalugu, 2, lk 67–74.
- Laakmann, Heinrich.** Pärnu ajalugu. – August Tammekann, Johan Köpp, Edgar Kant (toimetajad). Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930, lk 422–423.
- Laasonen, Pentti.** Gezelius, Johannes vanhempi (1615–1690). – Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Helsinki, 1997: <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2252> (vaadatud 16.07.2021).
- Laidla, Janet.** Methodology of history at Academia Gustaviana. – Ajalooline Ajakiri 2010, 3/4 (1939/1940), lk 347–366.
- Lehmann, Hartmut.** Grenzen der Erklärungskraft der Konfessionalisierungsthese. – Kaspar von Greyerz, Manfred Jakubowski-Tiessen, Thomas Kaufmann, Hartmut Lehman (Hgg.). Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte, 21). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 200, lk 242–249.
- Lehmann, Hartmut.** Endzeiterwartung im Luthertum im späten 16. und im frühen 17. Jahrhundert. – Rublack (Hg.), Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland, lk 545–554.
- Lehmann, Hartmut.** Frömmigkeitsgeschichtliche Auswirkungen der “Kleinen Eiszeit”. – Wolfgang Schieder (Hg.). Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte (Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft, 11). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1986, lk 31–50. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/40194751.
- Lehmann, Hartmut; Anne-Charlott Trepp** (Hgg.). Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.
- Lehmann, Hartmut.** Lutheranism in the seventeenth century. – Ronnie Po-Chia Hsia (Ed.). Reform and Expansion 1500–1660. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, lk 56–72.
- Lehtonen, Aleks.** Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius von 1668 (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 32). Helsinki: Die Kirchengeschichtliche Gesellschaft Finnlands, 1931.
- Lidenius, Petrus.** Oratio panegyrica, qua examinatur quinta pars, sive cento visionum G. Reichardi [– –]. Dorpat: J. Vogel, 1647.
- Liiv, Otto.** Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. – Enn Küng, Leino Pahtma, Helina Tamman (toimetajad). Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 1 (8)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk 7–62.
- Liljedahl, Ragnar.** Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala, 1933.

- Lipp, Martin.** Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjew (Tartu), 1895.
- Loit, Aleksander; Helmut Piirimäe** (Hgg.). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Stockholm: Centre for Baltic studies, 1993. = Loit, Piirimäe (Hgg.), Die schwedischen Ostseeprovinzen.
- Loit, Aleksander.** Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – KÜNG (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid, 2, lk 7–26.
- Loit, Aleksander.** Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – KÜNG (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid, 3, lk 7–40.
- Loit, Aleksander.** Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft. – ASCHÉ, Buchholz, Schindling (Hgg.), Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 1, lk 49–216.
- Lotman, Piret** (koostaja). Ajalookirjutaja aeg (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. A, Raamat ja aeg, 1). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. = Lotman (koostaja), Ajalookirjutaja aeg.
- Lotman, Piret.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsis 17. sajandi esimesel poolel (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 20). Tartu, 2010.
- Lotman, Piret.** Heinrich Stahli elu ja looming (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 14. A, Raamat ja aeg, 3). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014.
- Lotman, Piret** (koostaja). Konfessioon ja kirjakultuur (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15. A, Raamat ja aeg, 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016. = Lotman (koostaja), Konfessioon ja kirjakultuur.
- Lotman, Piret.** Eestikeelsed luterlikud varauusaegsed katekismused sotsiaalse distsipliini kujundajana. – Lotman (koostaja), Konfessioon ja kirjakultuur, lk 168–191.
- Lotman, Piret.** Salemann ja Saalomon. Põgus sissevaade 1656. aastal ilmunud eestikeelsesse lauluraamatusse. – Kaju (koostaja), Kroonikast epitaafini, lk 323–347.
- Lotman, Piret** (koostaja). Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16. Raamat ja aeg, 5). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019.
- Lotman, Piret.** Ingerimaa kirik ja Põhjasõda. – Kaju (koostaja), Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega.
- Lotz-Heumann, Ute.** The Concept of "Confessionalization": a Historiographical Paradigm in Dispute. – Memoria Y Civilización. Anuario De Historia, 4 (2001), lk 93–114.
- Luther, Martin.** Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Weimar: Hermann Böhlau, 1883.
- Luther, Martin; Philipp Melanchthon, Simon Pauli** u.a. Vom Beruff vnd Enturlaubung der Prediger. Wie ferne Weltliche Oberkeit macht habe dieselben ihres Ampts zuentsetzen: nötiger Christlicher Bericht aus Gottes Wort vnd fürtrefflichen Lerer Bedencken." Jena: Richtzenhan, 1602.
- Malm, Carl.** Üks jutlus, mis 284 aasta eest peetud". – Ristirahwa Pühapäewa Leht, 1884, nr 51, 53; 16. ja 30. detsember.
- Malm, Carl.** Aelteste estnische Predigten. – Baltische Monatsschrift 32 (1885), 7, lk 617–620.

- Margus, Aleksander.** Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. – Vana Tallinn 3. Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1939, lk 83–104.
- Margus, Aleksander** (toimetaja). Tallinna Linnaarhiivi kataloog, 4. Kanuti gildi arhiiv / Katalog des Stadtarchivs Tallinn, 4. Archiv der St. Kanutigilde. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1938.
- Masing, Uku.** Hans Susi 1551. aasta tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 10. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1964, lk 121–136.
- Masing, Uku.** Lisandeid XVII sajandi kirjandusloole: Georg Müller. – Keel ja Kirjandus 1977, 1, lk 27–36.
- Masing, Uku.** Somnium umbrae ehk vx Vnny vchest wariust. – Uku Masing. Eesti vanema kirjakeele lood, koostaja Anti Lääts, toimetajad Anti Lääts, Jaak Peebo. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 135–239.
- Masing, Uku.** Roosristlane Tartus. – Uku Masing. Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt, koostaja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2008.
- McLaughlin, Emmet R.** The Making of the Protestant Pastor: The Theological Foundations of a Clerical Estate. – Dixon, Schorn-Schütte (Eds.), The Protestant Clergy, lk 60–78.
- Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummala Ue Sädusse Sanna mis Pärast Issanda JEsusse Kristusse Sündmist pühhas Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjutud, ja nüüd Ma Kelel üllespantud Tallinnas. Tallinn: J. C. Brendeken, 1715.
- Melchinger, Meike.** Die Rezeption des Alten Testaments in Bugenhagens Braunschweiger Kirchenordnung 1528. – Arend, Dörner (Hgg.), Ordnungen für die Kirche, lk 93–112.
- Mehlhausen, Joachim.** Schrift und Bekenntnis. – Gerhard Rau, Hans-Richard Reuter, Klaus Schlaich (Hgg.). Das Recht der Kirche, 1. Zur Theorie des Kirchenrechts (Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft, 49). Gütersloh: Kaiser, 1997, lk 417–426.
- Merkt, Andreas.** Das patristische Prinzip. Eine Studie zur theologischen Bedeutung der Kirchenväter. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.
- Michel, Stefan.** Der “Unterricht der Visitatoren” (1528) – die erste Kirchenordnung der von Wittenberg ausgehenden Reformation? Beobachtungen zur Entstehung und Funktion eines Wittenberger Gruppentextes. – Irene Dingel, Armin Kohnle (Hgg.). Gute Ordnung, Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014, lk 153–167.
- Moeller, Bernd.** Geschichte des Christentums. Göttingen u.a.: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.
- Moeller, Bernd.** Reichsstadt und Reformation (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 180). Gütersloh: Mohn, 1962; Neue Ausgabe mit einer Einleitung hg. v. Thomas Kaufmann. Tübingen, 2011.
- Montgomery, Ingun.** Enhetskyrkans tid (Sveriges kyrkohistoria, 4). Stockholm: Verbum, 2002.
- Mühlen, Heinz von zur.** Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente und Nachlässe aus der Mitte des 17. Jahrhunderts. – Hehn, Kenéz (Hgg.), Reval und die baltischen Länder, lk 263–280.
- Mühlen, Heinz von zur.** Reval vom 16. bis zum 18. Jahrhundert: Gestalten und Generationen eines Ratsgeschlechts. Köln, Wien: Böhlau, 1985.

- Müller, Gerhard** (Hg.). Theologische Realenzyklopädie, 18. Berlin, New York: De Gruyter, 1989.
- Müller, Gerhard** (Hg.). Theologische Realenzyklopädie, 35. Berlin, u.a.: De Gruyter, 2003.
- Naber, Jaak.** Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704 (*Opuscula Historica Upsaliensia*, 15). Uppsala: Uppsala universitet, 1995.
- Nawar, Alexander.** Ordinationsliturgie und Amtsverständnis zwischen Beauftragung und Sakrament. Zu den Gottesdiensttraditionen evangelisch-lutherischer Landeskirchen, Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2014.
- Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606 (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 15). Dorpat, Leipzig: K. F. Koehler, 1891.
- Nottbeck, Eugen; Wilhelm Neumann.** Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval: Franz Kluge's Verlag, 1904.
- Ohlidal, Anna.** Rezension von: Volker Leppin / Ulrich A. Wien (Hgg.): Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. – sehepunkte 7 (2007), Nr. 2. <http://sehepunkte.net/2007/02/8417.html> (vaadatud 29.10.2021).
- Oja, Linda.** „God enighet, sāmja och kärlek uti landet“. Den religiösa lagstiftningen och ambitionerna att göra goda kristna av stormakstidens svenskar. – Jansson, Eng (utg.), Stat – kyrka – samhälle, lk 17–85.
- Pahtma, Leino.** Heinrich Stahli ”Käsi- ja koduraamatust”. – Enn Küng, Helina Tamman (toimetajad). Rootsi suurriigist vene impeeriumisse (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 3 (10)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk 57–83.
- Pahtma, Leino.** Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastaise. – Enn Küng, Anu Lepp, Leino Pahtma, Helina Tamman, Tiina Valgma (toimetajad). Kultuuriloolised ekskursid (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 6 (13)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk 5–19.
- Paucker, Hugo Richard.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge. Reval, 1849.
- Paul, Toomas.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn: Emakeele Selts, 1999.
- Pezold, Johann Dietrich von.** Reval 1670–1687. Rat, Gilden und schwedische Stadtherrschaft. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. NF., Bd. XXI). Köln: Böhlau, 1975.
- Petti, Urmas.** Kirikulugu teoloogilise distsipliinina. – Usuteaduslik Ajakiri, 49 (2001), 2, lk 108–117.
- Pfeiff, Johann Jacob.** Die zukuenfftige bleibende Statt der Gerechten, vnd wie man sicherlich dahin gelangen koenne[– – –] In einer Christlichen Leichpredigt Alss der weiland Ehrenvester Achtbar [– – –] H. Christian Sandhagen [– – –] Dess Hoch Wolgebornen [– – –] Herrn Jacobi de la Gardie [– – –] hertzgeliebten Sohns Hn. Graff Ponti Friedrichs de la Gardie etc. gewesener Hoffmeister, Nachdem er den 2 Martij dieses 1651 Jahres im Herrn verschieden, folgenden 7 desselbigen Monats alhier zu Stockholm [– – –] bestaettiget worden. Reval, [1651].
- Piirimäe, Helmut** (koostaja). Tartu Ülikooli ajalugu, 1. Tallinn: Valgus, 1982.
- Plakans, Andrejs.** Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721 (Book Review): *Journal of Baltic Studies*, 45 (2014), 3, lk 423–426.

- Priidel, Endel** (koostaja). Reiner Brockmann. Teosed. Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Puksov, Friedrich.** Episoder ur skolväsendets historia i Tartu under den svenska tiden – Svio-Estonica, 1934. Tartu: Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, 1934, lk 20–28.
- Pullat, Raimo** (koostaja). Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Pullat, Raimo** (koostaja). Tartu ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Pullerits, Heivi** (koostaja). Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Tartu: Tartu Linnamuuseum, Ilmamaa, 2005.
- Põldvee, Aivar.** Vanim eestikeelne Tallinna-teemaline juhuluuletus. – Keel ja Kirjandus 1992, 7, lk 403–408.
- Põldvee, Aivar.** „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Lotman (koostaja), Ajalookirjutaja aeg, lk 141–227.
- Põldvee, Aivar.** Die langsame Reformation. Luthertum, Schriftum und die estnischen Bauern im 16.–17. Jahrhundert. – Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands 16.–20. Jahrhundert (Nordost-Archiv, N.F., 22). Lüneburg: Nordost-Institut, 2014, lk 56–88.
- Põldvee, Aivar.** Usk ja kirjatäht. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2017, 2, lk 125–127.
- Põldvee, Aivar; Marten Seppel.** Eesti varauusaja uurimine 21. sajandil. – Eesti ajaloo-teadus 21. sajandil. Acta Historica Tallinnensia, 26 (2020), lk 62–78. <https://doi.org/10.3176/hist.2020.1.03> (vaadatud 26.10.2021).
- Põltsam-Jürjo, Inna.** Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009.
- Põltsam-Jürjo, Inna; Anti Selart.** Eesti keskaja uurimine 21. sajandil. – Eesti ajaloo-teadus 21. sajandil. – Acta historica Tallinnensia, 26 (2020), lk 46–61. <https://doi.org/10.3176/hist.2020.1.02> (vaadatud 26.10.2021).
- Recke, Johann Friedrich von; Theodor Beise, Karl Eduard Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, 4. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1832.
- Redlich, Clara.** „Literaten” in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Hehn, Kenéz (Hgg.), Reval und die baltischen Länder, lk 295–311.
- Reichart, Georgius.** Dritter Theil Etzlicher sehr Nachdencklicher Visionen Vnd Offenbahrungen [...]. [o. O.] 1640.
- Reichardt, Georg.** Fünffter Theil / Etzlicher Wahrhaftiger / Wunderlicher vnd sehr hoher Nachdencklicher Visionen [– – –] Gedruckt zur Warnungsburg in Deutschland Bey Christian Gutfreund Im Jahr [– – –] 1645.
- Reimo, Tiit.** Martin Zarenjuse raamatupärand: mida luges 17. sajandi eesti maapastor. – Piret Lotman (koostaja). Lugemise kunst (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 13. A, Raamat ja aeg, 2. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011, lk 166–199.
- Reimo, Tiit; Helje Kannik.** Tallinna rootsiaegsed vaimuliku sisuga trükised. – Kaju (koostaja), Kroonikast epitaafini, lk 271–321.
- Rein, Christian.** Einladungsschrift zur Feyer des Geburtsfestes Sr. Majestät des Kayzers und Selbstherrschers aller Reussen Nikolai Pawlowitsch I. und des dritten Jubiläums der Uebergabe der Augsburgischen Confession im grossen Hörsale des Revalschen Gymnasiums am 25. Junius. Reval, 1830.
- Rein, Kaarina.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid (doktori-töö). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

- Reinhard, Wolfgang.** Konfession und Konfessionalisierung in Europa. – Wolfgang Reinhard (koostaja). Bekenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang. München: Vogel, 1981.
- Reinhard, Wolfgang.** Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Zeitschrift für Historische Forschung, 10 (1983), lk 257–276.
- Reinhard, Wolfgang; Heinz Schilling** (Hgg.). Die katholische Konfessionalisierung. Münster: Aschendorff, 1995.
- Repo, Matti.** Astrologische Alchemie als Vorbild der Neuen Geburt bei Johann Arndt. Ein Beitrag zu den frühesten Einflüssen Arndts im Schwedischen Königreich. – Anders Jarlet (Hg.). Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum. Lund: Lund University Press, 1999, lk 57–83.
- Richter, Aemilius** (Hg.). Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts, 1–2. Weimar, 1846.
- Rimestad, Sebastian.** Luthertum und Baltikum. Der konfessionelle Raum und die politische Entwicklung. – Nordost-Archiv, 25, 2016, lk 7–19.
- Ripke, Justus Nicolaus.** Ueber Einrichtung und Zweck der im Jahre 1549 von dem Revalschen Stadt-Ministerio gestifteten s.g. „Priesterlade“. – Das Inland 1857, nr 48, veerud 789–796.
- Ripke, Justus Nicolaus.** Beschlüsse des Revalschen Stadt-Ministerii in Bezug auf kirchenamtliche Angelegenheiten im XVI. und XVII. Jahrhundert. – Inland 1859, nr 7, veerud 105–114.
- Ritscher, Alfred.** Reval an der Schwelle zur Neuzeit, 1: Vom Vorabend der Reformation bis zum Tode Wolters von Plettenberg (1510–1535); 2: Vom Tode Wolters von Plettenberg bis zum Untergang des Deutschen Ordens in Livland (1535–1561). Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1998, 2001.
- Robert, Kyra.** Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist) – Keel ja Kirjandus 1970, 10, lk 626–629.
- Rosenplänter, Johann Heinrich.** Zur Geschichte der kirchlichen Verfassung der Stadt Pernau. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, V (1847), 3, lk 304–314.
- Ross, Kristiina.** Translation of Psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Piret Lotman (koostaja). Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil / The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th century / Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 7). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1998, lk 106–133.
- Ross, Kristiina; Inna Põltsam-Jürjo.** Eesti keel XVII ja XVIII sajandil kiriku kirjalikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus 2021, 7, lk 621–643.
- Russow, Balthasar.** Chronica der Prouintz Lyfflandt [– – –]. [Barth], 1584. Faksmileausgabe: Hannover-Döhren, 1967.
- Robert, Kyra.** Nicolaus Specht ja tema raamatupärand. – Lea Kõiv, Mare Luuk, Tiit Reimo (koostajad). Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2002.
- Rodrigues, Rui Luis.** Confessionalization processes and their importance to the understanding of Western History in the Early Modern period (1530–1650). – Tempo, 23, 1, 2017: http://www.scielo.br/pdf/tem/v23n1/en_1980-542X-tem-23-01-00001.pdf (vaadatud 29.10.2021).

- Rublack, Hans-Christoph** (Hg.). Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 197). Gütersloh: Verlag-Haus Mohn, 1992. = Rublack (Hg.), Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland.
- Saard, Riho.** Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – Usuteaduslik Ajakiri, 49 (2001), 2, lk 118–127.
- Saard, Riho.** Eesti kirikuajaloo bibliograafia. Viron kirkkohistorian bibliografia. Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte (1918–1997) (Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitoksen julkaisuja, 3). Helsinki: Helsingin yliopisto, Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitos, 1998.
- Saard, Riho.** Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Argo: Tallinn, 2018.
- Saard, Riho.** Viron kirkkohistorian elpyminen vuoden 1991 jälkeen. – Kapanen, Lamminparras (Eds.), Aateiden ja herätysten virrassa, lk 305–308.
- Sainio, Matti Antero.** Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. – Loit, Piirimäe (Hgg.), Die schwedischen Ostseeprovinzen, lk 269–275.
- A. Sandhagii** panegyricus ill. ac. gen.mo comiti Dn. Erico Oxenstiernio, Esthonicu ducatus gubernatori [– – –]. Reval, 1651.
- Schaaf, Georg-Friedrich.** Zum 500. Geburtstag von Johannes Sandhagen, „Reformator Ecclesiae Borcholthusanae“. – Ravensberger Blätter 1992, 2, lk 12–21.
- Schaaf, Georg-Friedrich.** Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen, 50 (1998). Viersen, 1999, lk 54–66.
- Schaaf, Georg-Friedrich.** Zur Herkunft des Borgholzhausener Reformators Johannes Sandhagen „aus dem Cöllnischen“. – Ravensberger Blätter 2000, 1, lk 1–8.
- Schiemann, Theodor.** Historische Deduction über das Vermögen der Revaler lutherischen Kirchen und über den sogenannten Gotteskasten, ausgearbeitet im Auftrage des Revalschen Stadtamtes [– – –] zur Vorlage an die Stadtverordneten-Versammlung. Reval, 1887.
- Schilling, Heinz.** Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 48). Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus Mohn, 1981.
- Schilling, Heinz** (Hg.). Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“. Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus Mohn, 1986.
- Schilling, Heinz.** Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620. – Historische Zeitschrift, 246 (1988), lk 1–45.
- Schilling, Heinz.** Reformation – ein revolutionärer Umbruch oder Hauptetappe eines längerfristigen reformierenden Wandels? – Konflikt und Reform. Festschrift für Helmut Sperding. Winfried Speitkamp, Hans-Peter Ullmann (Hgg.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995, lk 26–40.
- Schilling, Heinz.** Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660 (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen, 2). Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2007.
- Schilling, Heinz.** The Confessionalization of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change. – Norsk Teologisk Tidsskrift 110 (2009), 1, lk 3–22.

- Schilling, Heinz.** Die Stadt in der Frühen Neuzeit (3., um einen Nachtrag erweiterte Auflage) (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 24). Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Schindling, Anton; Walter Ziegler.** Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Bd. 1–7. Münster: Aschendorff, 1989–1997.
- Schindling, Anton.** Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit. – Anton Schindling, Walther Ziegler (Hgg.), unter Mitarbeit von Franz Brendle. Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650, 7. Bilanz – Forschungsperspektiven – Register (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 57). Münster: Aschendorff, 1997, lk 9–44.
- Schindling, Anton.** Verspätete Konfessionalisierungen im Reich der Frühen Neuzeit. Retardierende Kräfte und religiöse Minderheiten in den deutschen Territorien 1555–1648. – Karl Borchardt, Enno Bünz (Hgg.). Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte. Festschrift für Peter Herde. Stuttgart: Hiersemann, 1998, lk 845–861.
- Schirren, Carl** (Hg.). Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit. Neue Folge, 8. Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1881.
- Schmidt, Heinrich Richard.** Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert (Enzyklopädie deutscher Geschichte, 12). München: Oldenbourg 1992.
- Schmidt, Heinrich Richard.** Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. – Historische Zeitschrift 265 (1997), lk 639–682.
- Schnabel-Schüle, Helga.** Vierzig Jahre Konfessionalisierungsforschung – eine Standortbestimmung. – Frieß, Keißling (Hgg.), Konfessionalisierung und Region, lk 23–40.
- Schoeps, Hans Joachim.** Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit, 2. Das Zeitalter des Barock. Mainz: Hase & Koehler Verlag, 1978.
- Schorn-Schütte, Luise.** Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 26). Gütersloh: Gütersloher Verlag-Haus, 1996.
- Schorn-Schütte, Luise.** Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit. Grundzüge einer Epoche 1500–1789. 3., aktualisierte Auflage. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.
- Schreiner, Klaus; Gerd Schwerhoff** (Hgg.). Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit (Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit. Norm und Struktur, 5). Köln; Weimar-Wien-Böhlau, 1995.
- Schroeder, Johann Karl von.** Superintendent Justus Blanckenhagen 1657–1713. Bildungsweg und Studienreisen eines Revaler Theologen im 17. Jahrhundert. – Hehn, Kenéz (Hgg.), Reval und die baltischen Länder, lk 281–293.
- Schroeder, Johann Karl von** (Hg.). Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713. Wedemark-Elze: Verlag Harro von Hirschheydt, 1995.
- Schulze, Hagen.** Saksa ajalugu. Tallinn: Valgus, 2005.
- Schulze, Theodor.** Die Anfänge des Pietismus in Lübeck. – Mitteilungen des Vereins für Lübecker Kirchengeschichte 10 (1902), lk 68–96, 99–113.
- Seebaß, Gottfried.** Geschichte des Christentums, 3. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung. Stuttgart: Kohlhammer, 2006.

- Seebaß, Gottfried.** Die Reformation als Epoche. – Stefan Ehrenpreis, Ute Lotz-Heumann, Olaf Mörke, Luise Schorn-Schütte (Hgg.). Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling. Berlin: Duncker & Humblot 2007, lk 21–32.
- Seeberg-Elverfeldt, Roland.** Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.
- Sehling, Emil.** Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung. 2. Aufl. Leipzig, Berlin: Teubner, 1913.
- Sehling, Emil** (Hg.). Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, 1. Die Ordnungen Luthers, die Ernestinischen und Albertinischen Gebiete. Leipzig: Reisland, 1902.
- Sehling, Emil** (Hg.). Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts, 5. Livland. – Estland. – Kurland. – Mecklenburg. – Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf. – Das Herzogtum Lauenburg mit dem Lande Hadeln. – Hamburg mit Landgebiet. Leipzig, 1913. Neudr. Aalen: Scientia Verlag, 1970.
- Sellin, Volker.** Einführung in die Geschichtswissenschaft. 2. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Seppel, Marten.** 1603. aasta katk Tallinnas Georg Mülleri tuluraamatu põhjal. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2017, 3, lk 30–44.
- Sichelschmidt, Karla.** Recht aus christlicher Liebe oder obrigkeitlicher Gesetzesbefehl? Juristische Untersuchungen zu den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht, 49). Tübingen: Mohr Siebeck, 1995.
- Siimo, Epp.** Ülevaade Tallinna Jumala- ja Viljalaeka ning Seekidekonvendi ajaloost (käsikiri, [1942]. – TLA.234.1, Jumala- ja Viljalaeka ning Seekidekonvendi arhiivi nimistu, lk IV–XLV.
- Sild, Olaf.** Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1938.
- Sild, Olaf.** Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteaduskonnas. – Ajalooline Ajakiri 1930, 1–2, lk 91–97.
- Sippenverband Ziering-Moritz-Alemann, 1940, 4.
- Soom, Arnold.** Der baltische Getreidehandel. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961.
- Soom, Arnold.** Der Handel Revals im siebzehnten Jahrhundert. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1969.
- Soom, Arnold.** Die Unruhen unter den Zunfthandwerker Revals im Jahre 1661. – Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia, 5. Stockholm, 1970, lk 85–99.
- Soom, Arnold.** Die Zunfthandwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971.
- Spieß, Werner** (Hg.). Album Academiae Helmstadiensis. Personen- und Ortsregister zu Band I (1572–1636). Hannover: Selbstverlag der Historischen Kommission (u.a.), 1955.
- Sprengler-Ruppenthal, Anneliese.** Gesammelte Aufsätze. Zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht, 74). Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.
- Stahl, Heinrich.** Leyen Spiegel, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfaltiger Christ Die Fest- un[d] [S]ontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben jhm zu nutze machen kan, [Winter Theil] ...Reval, 1641.

- Stahl, Heinrich.** Leyen-Spiegel, Darinnen kürztlich gezeiget wird, wie ein einfältiger Christ Die Fest- un[d] Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben Ihm zu nütze machen kan, Sommer-Theil, [– – –] Reval, 1649.
- Starck, Caspar Heinrich.** Lubeca Lutherano-Evangolica, das ist [– – –] Lübeckischer Kirchen-Historie Erster Band. Hamburg, 1724 (käsikiri Lübecki Linnaarhiivi raamatukogus: 09.1, LX 25).
- Stolterfoth, Jakob.** Consideratio Visionum Apologetica, Das ist: Schrifftmaessiges Bedencken, Was von Gesichtern heutiges Tages zu halten sey: Aus Liebe der Wahrheit, vnd den Einfaltigen zur Nachrichtung, abgefasst, vnd fuer etlichen Jahren ans Liecht gegeben. [– – –] Durch M. Jacobum Stolterfoth. Lübeck: Schernwebel, 1645.
- Stolterfoth, Jakob.** Nochmalige kurtze/ jedoch gründliche Wiederholung der Streitigkeit/ so nun etliche Jahr in der Christlichen Kirchen geführt/ von den Newen Gesichtern/ unmittelbar Prophecey- und Offenbarungen [– – –]. Lübeck: Schmalhertz, 1649.
- Strigenitz, Gregor.** Ossa rediviva, das ist: Die wunderbarliche ... Geschichte ... von den dürren Todtenbeinen, die der Prophet Ezechiel im weiten Felde hat sehen liegen. Leipzig: Johann Beyer, 1593.
- Strom, Jonathan.** Jacob Fabricius, Friedrich Breckling und die Debatte um Visionen. – Wolfgang Breul, Marcus Meier, Lothar Vogel (Hgg.). Der radikale Pietismus. Perspektiven der Forschung. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2010, lk 249–269.
- Sträter, Udo.** Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts. (Beiträge zur historischen Theologie, 91). Tübingen: Mohr, 1995.
- Suits, Gustav; Mart Lepik** (toimetajad). Eesti kirjandusajalugu tekstides. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1932.
- Zedler, Johann Heinrich.** Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, 33. Leipzig, Halle: Zedler, 1742.
- Zeeden, Ernst Walter.** Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe. – Historische Zeitschrift 185 (1958), lk 249–299.
- Zeeden, Ernst Walter.** Katholische Überlieferungen in den Lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung, 17). Münster: Aschendorff, 1959.
- Zeeden, Ernst Walter.** Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe, München u.a.: Oldenbourg, 1965.
- Zeller, Winfried.** Die „alternde“ Welt und die „Morgenröte im Aufgang“ – Zum Begriff der „Frömmigkeitskrise“ in der Kirchengeschichte. – Theologie und Frömmigkeit. Gesammelte Aufsätze, 2, hg. v. Bernd Jaspert. Marburg: Elwert, 1978, lk 1–13.
- Ziegler, Walter.** Kritisches zur Konfessionalisierungsthese. – Frieß, Keißling (Hgg.), Konfessionalisierung und Region, lk 41–53.
- Zwierlein, Cornel A.** Konfessionalisierung‘ europäisch, global als epistemischer Prozess. Zu den Folgen der Reformation und zur Methodendiskussion. – Christoph Strohm (Hg.). Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, lk 1–52.
- Tarkiainen, Kari.** Christian Agricola und die schwedische Kirchenpolitik in Estland 1583–1586. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 4 (2019), lk 58–77.
- Tartu.** Koguteos. Tartu linnaaurimise toimkond, 1927. = Tartu. Koguteos.
- Tarvel, Enn.** Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Asche, Buchholz, Schindling (Hgg.), Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, 3, lk 17–99.

- Tasmuth, Randar** (toimetaja). Luterlikud usutunnistuskirjad (EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus, 11). Tallinn, Tartu: Ajaleht Eesti Kirik, EELK Usuteaduste Instituut, 2014.
- Treiberg, Peeter**. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil (aa. 1625–1800). – Tartu. Koguteos, lk 59–97.
- Tering, Arvo** (koostaja). Album academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Tallinn: Valgus, 1984.
- Tering, Arvo** (koostaja, tõlkija, kommenteerija). Tartu ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656 / Konsistoriumsprotokolle der Universität Dorpat (Academia Gustaviana) 1632–1656, 2: 1637–1644. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1994.
- Tering, Arvo**. Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.–18. sajandil. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1995, 3 (13), lk 36–42.
- Tering, Arvo**. Die Ratsstipendiaten von Riga und Reval im Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. – Edmund Kotarski (Hg.), in der Zusammenarbeit mit Malgorzata Chojnacka. Literatur und Institutionen der literarischen Kommunikation in nordeuropäischen Städten im Zeitraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 1996, lk 154–168.
- Tering, Arvo**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008.
- Tering, Arvo**. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. – Küng (koostaja), Läänemere provintside arenguperspektiivid, 2, lk 27–79.
- Tohver, Liis**. Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600–06). – Eesti Kirjandus 1935, 1, lk 6–24.
- Toomse, Mihkel**. Palatalklusil im Wort- und Silbenanlaut bei Georg Müller (1600–1606) (Commentationes Balticae IV/V, 7). Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 1958.
- Treumann, Hans**. Molleriana. Isikuloolist Georg Mülleri kohta. – Keel ja Kirjandus 1963, 8, lk 476–482.
- Treumann, Hans**. Vanemast raamatukultuuriloost (koostaja Rudolf Põldmäe). Tallinn: Eesti Raamat, 1979, lk 38–43.
- Tuchtenhagen, Ralph**. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 5). Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.
- Tänav, Märt**. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest Academia Gustavianas. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 10 (1981), lk 15–25.
- Uber, Kord-Henning**. Eine verhinderte Konfessionalisierung? Religionspolitische Ein- und Entgrenzung im Herzogtum Kurland um 1700 (Geschichte / History, 178). Berlin, Münster: LIT, 2021.
- Vahtre, Sulev**. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. – Kivimäe (koostaja), Religiooni ja ateismi ajaloost, lk 92–12.
- Valk, Heiki**. Eesti 13.–17. sajandi rahvausundi allikatest, uurimisseisust ja probleemidest. – Siret Rutiku, Reinhart Staats (Hgg.). Estland, Lettland und westliches Christentum. Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte. / Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Eesti-saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk 75–102.
- Wallmann, Johannes**. Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. Tübingen: Mohr Siebeck, 2000.

- Walther, Gerrit.** Das konfessionelle Zeitalter. – Michael Maaser, Gerrit Walther (Hgg.). Ziele und Formen, Traditionen und Systeme, Medien und Akteure. Stuttgart: Springer-Verlag, 2011.
- Vasar, Juhan.** Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes. – Ajalooline Ajakiri 1930, 1–2, lk 27–36.
- Wehr, Gerhard.** Die Bruderschaft der Rosenkreuzer. Die Originaltexte und Goethes Fragment „Die Geheimnisse“. Köln, 2007.
- Weigel, Valentin.** Ausgewählte Werke, hg. v. Siegfried Wollgast. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, 1978, lk 17–146.
- Weinmann, Arno.** Reval 1646 bis 1672. Vom Frieden von Brömsebro bis zum Beginn der selbständigen Regierung Karls XI. Historische Forschungen. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1991.
- Westling, Fredrik.** Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627. Hernösand: Hernösands-Postens tryckeri-aktiebolag, 1890.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Kyrkolagar och kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska våldets tid. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1894.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Meddelanden om den kyrkliga kulturen i Estland under det svenska våldets tid. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1894.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Meddelanden om kyrkoförfattningen i Estland. Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1896.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710. Stockholm, 1897.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska våldets tid. – Kyrklig tidsskrift 1899, lk 304–315.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands 5 (1900), lk 39–67.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Mittheilungen über den kirchlichen Kultus in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 5 (1900), lk 270–302.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik.** Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Estland (1561–1710). – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, 5 (1900), lk 333–352.
- Westling, Fredrik.** Estlands kyrka 1571–1644. – Kyrkohistorisk Årsskrift, 21 (1920/21), lk 185–229.
- Westling, Fredrik.** Einige Mittheilungen über die Bischöfe und Superintendenten in Estland 1561–1710. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926. Dorpat, 1927, lk 140–151.
- Westrén-Doll, August.** Die schwedische Zeit in Estland und Livland. – Wittram (Hg.), Baltische Kirchengeschichte, lk 87–109.
- Vestring, Heinrich.** Guldnes Kleinod, Das ist: Doct. Martini Lutheri Catechismus in kurzte Frage und Antwort gefasset, und der Jugend einfältig aussgelegt Durch M. Johannem Tetelbach [– –]. Reval: J. Weiss, 1649.
- Viiding, Kristi.** Humanistlik epistolaarkultuur Eestis ja Liivimaal. Tallinna literaatide kirjad Meibomide kirjakollektsioonis. – Lotman (koostaja), Konfessioon ja kirjakultuur, lk 118–144.
- Viiding, Kristi.** Noor Brockmann luuletamisest. – Keel ja Kirjandus 2015, 11, lk 777–791.

- Wilken, Johannes.** Die niederdeutschen evangelischen Kirchen-Ordnungen des sechzehnten Jahrhunderts als Quelle zur deutschen Kulturgeschichte. Hamburg: Schünemann, 1927.
- Winkler, Rudolf.** Ein altes Rechnungsbuch der ehemaligen schwedischen St. Michaelis-Kirche zu Reval (1631–1709). – Revalsche Zeitung 1913, Nr. 285.
- Winkler, Rudolf.** Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und Estland. Reval, 1907.
- Winkler, Rudolf.** Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Reval, 1909.
- Winkler, Rudolf Adam.** Das Verhältnis der Stadt- und Landgeistlichkeit Estlands zueinander während der Schwedenherrschaft. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland 65 (1912), lk 397–420.
- Winkler, Rudolf Adam.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den übrigen Konfessionen. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland 67 (1914), lk 382–395.
- Winkler, Rudolf Adam.** Die evangelisch-lutherische Landeskirche Estlands während der Schwedenherrschaft in ihrem Verhältnis zu den Sekten. – Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland 68 (1915), lk 40–56.
- Wittram, Reinhard** (Hg.). Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956. = Wittram (Hg.), Baltische Kirchengeschichte.
- Wolgast, Eike; Gottfried Seebaß** (Hgg.). Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, 7: Niedersachsen, 2. Hälfte, 1. Halbband: Erzstift Bremen, Stadt Stade, Stadt Buxtehude, Stift Verden, Stift Osnabrück, Stadt Osnabrück, Grafschaft Ostfriesland und Harlingerland, hg. v. Emil Sehling. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1963.
- Võsa, Aira.** Johann Georg Gichtel. Teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 10). Tartu: Tartu Ülikool, 2006.
- Väänänen, Kyösti.** Herdaminne för Ingermanland, 1. Lutherska stiftstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare in Ingermanland under svenska tiden (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Findland, 538). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1987.
- Öhländer, Carl.** Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska Kyrkans historia åren 1617–1704. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1900.

SUMMARY

Church Order and Spiritual Life in Swedish-Era Tallinn

The thesis is based on six articles on the ecclesiastical history of Tallinn (Reval), published in the years 2008–2020. The period covered in the articles includes the second half of the 16th century and the 17th century, with the main focus being on the 17th century. The articles deal with Tallinn's church and religious matters within the wider context of political and everyday life, and as such represent a sociohistorical approach to ecclesiastical history. Here the term "Tallinn" stands for the city's lower-town that fell under the jurisdiction of the town council; Toompea – the upper town – as an area under direct rule of the Swedish crown has not been included in this research.

Compared to international research on the history of towns, the research of ecclesiastical history as a distinct subject area of the history of towns in Estonia has drawn less attention, and in terms of church matters of the Early Modern towns, the second half of the 16th century and the 17th century are perhaps the least researched periods. Special studies have only been published on Narva and Tallinn, and on Tartu under Polish rule. However, the overview presented in the introduction of this thesis on the historiography of Tallinn's ecclesiastical history of the period in question demonstrates clearly that more exhaustive work has mainly been carried out in only two fields: Estonian historians, linguists and theologians have been interested in the persona and written heritage of Georg Müller, a deacon at the Church of the Holy Spirit in Tallinn; Baltic-German, Swedish and Finnish authors have looked at Tallinn within the wider context of church life in the Swedish province of Estonia. The articles presented in this thesis add to this field of research by raising questions on the development and establishment of the Lutheran church order, the relationship between secular authorities and clerical circles, Lutheranism and alternative religious movements in Tallinn, and on the town's ecclesiastical autonomy within the context of Swedish church politics. The wider aim of this research is to recognize more resolutely the importance of the church and confession, and the intertwining of the secular and the religious in Swedish-era Tallinn.

The period covered in this thesis coincides with the time when Tallinn was part of the Kingdom of Sweden, but remained, nevertheless, within the sphere of influence of German Lutheranism. Therefore, the topics studied in the articles have been viewed from the perspective of Swedish provincial politics and within the context of the development of German Lutheranism, and as such relate to both German and Swedish historical research. Over the last half century, German historical research of the 16th and 17th centuries has mainly been influenced by the concept of confessionalization, developed in the 1980s by Wolfgang Reinhard and Heinz Schilling. Confessionalization is seen as a "fundamental process" (Schilling) in Europe, in Calvinist, Catholic and Lutheran areas, in the course of which a specific confession became an integral part of every sphere of life and society. The debate prompted by this concept

widened the field of research of Early Modern Period ecclesiastical history: the role of different levels of society and institutions in the development of the confessional unity of communities; the relationship between secular and religious spheres; forms of alternative religious movements and their relationship with the official church; the influence of Lutheran clergy in society; the role of confession in international relations, etc.

Since the mid-2000s, Estonian history has also been integrated into international confessionalism studies. Through the topics studied, the articles presented in this thesis also fit within the wider context of confessionalization; for this reason, the introduction of the thesis has looked closely at the definitions behind the terms “confessional age” and “confessionalization”, and at the confessionalization concept’s impact on the study of ecclesiastical history.

The opening article of the thesis, “Reval und die Kirchenpolitik Schwedens” (“Reval and Swedish Church Politics”), expands on Tallinn’s relationship with state authorities in matters concerning the church, with particular focus on the town’s long-lasting ecclesiastical autonomy. Earlier historiography has dealt with this subject from the point of view of the Swedish state, this article, however, gives an overview of the matter from Tallinn’s perspective.

Swedish domestic politics, including the governance of provinces, was aimed at strengthening statehood and the monarchy. In matters relating to the church and religion, this meant securing the position of the Lutheran church and establishing the state’s confessional unity. In areas obtained in Northern Estonia in 1561, the Swedish state found itself dealing with a church organization in Tallinn’s lower-town that had been governed by the town council since the Reformation, with country congregations without any central authority and a population with eclectic religious beliefs. In the countryside, the state’s focus was on the establishment of a functional church administration and on the population’s religious education; in Tallinn, however, considering the objective of achieving the ecclesiastical unity of the Swedish state, the question of the town’s church authority became central.

In 1561, King Erik the XIV approved Tallinn’s autonomous order of government, based on Lübeck’s city law, which meant that the organization of the town’s church life remained unchanged. However, in the same year, Erik appointed a Superintendent for Swedish Estonia, whose dominion also included Tallinn. The notion that the churches of Tallinn and provincial Estonia should be united was also reaffirmed by all the following Swedish rulers of the 16th century. Therefore, Tallinn seemingly had two ecclesiastical authorities – the town council and the king. Due to a tense domestic and international political situation, Sweden’s steps to organize the church life of Northern Estonia were limited and Tallinn remained untouched. Focusing on the province’s church matters was also hindered by the fact that up until 1593, when the Uppsala synod declared Lutheranism of the Augsburg Confession as the official religion of the state, the position of Protestantism in Sweden had been tentative.

The question of Tallinn’s ecclesiastical autonomy was not raised by the state until the mid-1620s, when Sweden’s wars with Poland had ended. King Gustav

II Adolf's reform plan for the Baltic Provinces intended, among other things, for the abolishment of Tallinn's ecclesiastical autonomy. These plans faded at the beginning of the 1640s due to a shift in Swedish domestic policy that came about with the new Swedish order of governance (Swed. *regeringsform*) adopted in 1634. In provincial politics, this brought with it greater flexibility and consideration for local circumstances, and as such, state authorities adopted a more tolerant approach towards Tallinn's church autonomy. However, the town council still had to be mindful of the fact that assurances received from Swedish rulers of Tallinn's privileges might not guarantee the town's ecclesiastical sovereignty indefinitely.

The confrontation between the town and the state resurfaced in the 1660s when state authorities began questioning the town council's competence in ecclesiastical governance and its ability to defend "pure Lutheranism". Such criticism was mainly caused by the emergence of different religious movements in Tallinn that deviated from mainstream Lutheranism, and by disagreements between the council and Tallinn's clergy. However, the *status quo* of Tallinn's church organization did remain intact for several decades, foremost thanks to issues surrounding Sweden's own ecclesiastical situation at the time. During the second half of the 17th century, a national church law was drafted but the conflicting interests of Sweden's powerful clergy and state authorities hindered its completion. Finally, a new law was adopted in 1686 by King Charles XI as part of his absolutist reform program, ignoring the clergy entirely. With the adoption of this law in Tallinn in 1692, the town's ecclesiastical autonomy came to an end and the town's congregations were integrated into the church network of the Swedish state.

Therefore, the state's ecclesiastical policies regarding Tallinn were shaped by Sweden's international engagements, its domestic politics, the relationship between Sweden's clerical circles and the monarchy, and the circumstances of Tallinn's own church life. From the town council's perspective, the years 1627–1692, with the exception of 1640s–1650s, represented a period of constant struggle for Tallinn's ecclesiastical autonomy.

The article "Reval und die Kirchenpolitik Schwedens" complements earlier research foremost through a detailed account of Tallinn's viewpoint on the implementation process of the Swedish ecclesiastical law during 1690–1692, building on previously little-used material from the Tallinn City Archives. These materials reveal that under pressure from the implementation of the Swedish church law, Tallinn's town council was willing to compromise on day-to-day church matters but ruled out giving up its ecclesiastical autonomy. King Charles XI cared little for the council's attempts to substantiate its right to rule over Tallinn's church matters and its partial willingness to compromise: to integrate the town's church into the Swedish church organization, the only thing that was needed was the will of an absolute monarch.

The article "Die "Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall"" ("The "Christian Church Order of the town of Reuall") introduces the draft of Tallinn's Christian Church Order kept in the Tallinn City Archives that is

known to be the only one of its kind developed for Tallinn and only one of the few documents of its kind pertaining to what is now Estonia. The existence of the church order was mentioned in printing in the first half of the 19th century, but it was not until 1970 that it began to draw more in-depth attention of researchers – first by cultural historian Kyra Robert who was especially interested in the draft's chapter on church libraries. In the 2000s, the draft has been studied from other perspectives as well, for example, as a source of the history of books and school, and Lutheran ecclesiastical art, but the draft, as a whole, remains under-studied.

To provide an overall context to how the church order came to be, the article describes the organization of Tallinn's church life over the course of the second half of the 16th century; it then studies the order from the perspective of the general development of Lutheranism and Tallinn's church history, and introduces the order's fundamentals, the examples it followed, and its theological argumentation. So far it has been suggested that the church order was likely finalized between the years 1604–1608; thanks to Tallinn's town council minutes, however, this article has been able to date the order's production to 1606. The order was signed on behalf of all the clergymen that served in Tallinn in 1606; due to the lack of sources, however, the chances of determining the nature of each of their inputs, as well as shedding light on the overall development process of the order are negligible.

The draft of the church order collates most of the regulations pertaining to church life implemented in Tallinn in the second half of the 16th century, as well as hitherto unwritten, yet well-established customs. The 21 chapters of the order describe the election and dismissal process for the clergy and schoolteachers, the skills and ethics required of the clergy, the organization of church management, the administration of schools and churches, the order of worship and ecclesiastical rites, and the organization of welfare for the poor. Despite the draft being only an initial version of Tallinn's Church Order, it remained as the basis for the organization of church life in Tallinn until the Swedish Church Law was implemented in 1692.

The draft of Tallinn's "Christian Church Order", as many other similar Lutheran rulesets, follows the principles of Johannes Bugenhagen, a pioneer of Lutheran ecclesiastical law, and the example of the 1580 ecclesiastical code of Saxony, based on the theology of the Book of Concord. As is typical for Lutheran codes, the rules and norms described in Tallinn's order are authorized, according to the *sola scriptura* principle of the Reformation theology, with quotations from the Bible and famous theologians' writings, mainly Martin Luther's and Johannes Bugenhagen's.

When comparing the Tallinn order to other church orders, it becomes clear that it is a typical representation of Lutheran ecclesiastical law genre, but as it reflects the characteristics of local church life and church governance as well, it is unique. In the 16th century, implementing church orders was seen, among other things, as proof of the secular ruler's commitment to the Reformation. Tallinn's order of 1606 can be seen, too, as a late product of the Reformation, as

it systematically describes the ecclesiastical norms that had developed during the course of the changes initiated by the Reformation in the 1520s.

Tallinn's history of the 16th and the 17th century stands out as a period of infighting. This was caused by the inherent conflict between the estate-based society and the ambitions of the economically powerful but politically less influential social groups, a juxtaposition inherent in city societies of that time. This friction intensified once again in Tallinn after the Russian-Swedish War of 1656–1661 and the plague of 1657, during which the town council was simultaneously quarrelling with merchant and artisan guilds, the Estonian nobility, and the clergy.

Disagreements with the clergy were of course a lesser issue for the town council, compared to the opposition of the more influential and powerful groups of merchants and artisans, which is apparently one of the reasons why it is a topic less studied. Yet, the nature of the relationship between secular authorities and the church was one of the most fundamental issues of Early Modern Period societies. The article “‘Jumalale meelepärane seletus ehk mõningate südame-tunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon’: ilmalik vs vaimulik 17. sajandi Tallinnas” (“‘An Explication Pleasing to God, or the Theological Deduction of Certain Issues of Conscience’: the religious vs. the secular in 17th Century Tallinn”) focuses on this matter. In order to understand how the clergy added to the overall confrontational atmosphere of 17th century Tallinn, the article delves into a conflict that arose between the town council and the local pastors in 1662. The dispute was set off by Gotthard von Renteln, deacon at the Church of St. Nicholas, who accused the town council of the poor management of the church in one of his sermons. Instead of calming the tensions caused by this criticism, a meeting between the representatives of town council and the clergy only accentuated the sides' irreconcilable differences. As the negotiations came to a deadlock, the town council gave the clergy a strict order to follow the town's age-old norms, threatening them with dismissal otherwise.

The town council's ultimatum prompted the clergy to compose a missive to the town council on the tasks and competences of secular authorities and the clergy in society: “Gottseelige Erklärung, oder Theologische Deduction-Schrift Etlicher fürgefallener Gewissens Fragen” (“An Explication Pleasing to God, or the Theological Deduction of Certain Issues of Conscience”). Supporting their stance with numerous references to the Bible and to the writings of Luther, as well as other esteemed theologians and “Christian lawmen”, the clergymen concluded that by assuming the power to decide over the dismissal of ministers, church discipline and sermons, the town council had not only breached Tallinn's own customs, but also the norms universally accepted in the Lutheran world, according to which any matters of the church could only be decided by the secular and religious authorities in concert. Despite the deduction, the town council stood its ground and the dispute continued for months, until reports of it reached state authorities. A warning from Stockholm played an important part in toning down the conflict – should the town council be unable to keep Tallinn's church life in order, the state will take over the church government.

The aforementioned dispute – like the conflicts the town council had with merchants and artisans – was in part caused by the recession that followed the Swedish-Russian War and the plague epidemic which also accentuated other social problems. Only a few of Tallinn's clergymen and town council members survived the plague of 1657 and it is likely that the behaviour of both sides was affected by the discontinuity. Having little shared experience, new members of the town council and the new clergy interpreted Tallinn's age-old norms differently; this in turn generated conducive conditions for further conflicts on the personal level.

At the same time, sources on the "Deduction" and other similar disputes demonstrate clearly that while the conflict grew out of a casual episode, the overall argument delved into much more fundamental issues – the competence of secular authorities over matters of the church and the religious profession and the position and reputation of the clergy in society. As the conflict continued, one of the central demands of the clergy became that at wedding tables they and the Burgomaster be seated as equals. During an era when people were highly sensitive concerning questions of honour and dignity, a person's place in a public setting reflected his or her position within the social hierarchy of the community.

It has often, and with good reason, been claimed that Tallinn's church life in the second half of the 16th century and the 17th century was relatively calm and stable, compared to those of Germany and Sweden. Since the Reformation, Tallinn had stayed on the Wittenberg Lutheranism track and by the beginning of the 17th century the doctrinal standard of the Book of Concord was firmly followed. Conducive conditions for the confessional confrontation with Catholicism and Calvinism, otherwise quite common in the Lutheran world, were absent in Tallinn, but here, too, it became necessary from time to time to reinforce the "true" religious doctrine and the authority of the Lutheran church. In the 1640s and the beginning of 1650s, the issue was brought up by the "visions" – pamphlets describing the revelations of low-born, "new" prophets who came to the fore in Northern Germany, particularly during the Thirty Years' War. This, fairly unknown episode of Tallinn's history has been analysed in the article "“Visionismus” in Tallinn (Reval) in den 1640er-1650er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit" ("“Visionism” in Tallinn (Reval) in the 1640s–1650s. A Contribution to the Spiritual Life of Early Modern Period Tallinn").

Allegedly, these prophets had received orders from angels to call upon the heads of cities and states, as well as the wider population, to repent and do penance – otherwise they would be met with God's punishment: famine, plague, war, or some other form of destruction. They did not directly oppose the official church, and the church tolerated them to the extent that their teachings were in line with the "true" Lutheran doctrine and the Bible. This "visionism" generated numerous theological disputes and polemical tractates; some theologians defended the phenomenon (for example, Stettin's Superintendent Jacob Fabricius), while others condemned it (Lübeck's clergymen Nicolaus Hunnius and

Jacob Stolterfoth). The visions spread widely among the common folk, but for the prophets the most important thing was to convince secular rulers of the genuineness and divine origin of their message, as it was in the rulers' power to organize public collective repentance procedures.

Visionism reached Tallinn via a man called Laurentius Matthæi, who mostly passed on the teachings of Georg Reichard, a prophet from near Dresden. Matthæi's visits to Tallinn in 1641 and 1645 prompted the strict condemnation of the visions by the leading clergymen of the Estonian province and Tallinn's clergy, and anti-visionism propaganda campaigns were launched both in the countryside and in the town. The Estonian Provincial Consistory (the highest administrative institution for the North-Estonian church congregations) printed an anti-visionism public letter, and the Rector of Tallinn's Cathedral School published his own criticism of the phenomenon. Sources do not shed much light on how exactly the visions affected the anonymous majority of Tallinn's citizens, but since these new prophets and their visions were mentioned frequently in sermons during the 1640s, and therefore many people heard of them, then it is likely that the phenomena triggered reactions on all levels of society. According to town council's documents, some individuals are known who saw this phenomenon in a favourable light, such as medical doctor and pharmacist Theodor Olitzschius. Of Tallinn's clergy, Andreas Sandhagen, deacon at the Church of St. Olaf, was the only one publicly tolerant toward the "new prophethood".

While the clergy were quick to start defending "pure" Lutheranism, the town council demonstrated greater flexibility toward the supporters of visionism – the purpose in doing so was to calm public anxiety and help restore peace in society. It was important for the town council to prove its efficiency as the ecclesiastical authority of Tallinn to the state authorities, so that the plans to merge Tallinn's church into the church organization of the Estonian province would not resurface in Stockholm.

The visionism-episode shows that despite being located at the periphery of the Lutheran world, Tallinn was not left untouched by contemporary religious trends and theological controversy. Furthermore, Tallinn did not merely remain on the receiving side, the clergymen here actively participated in the debate and produced their own criticisms on visionism. These works, and the disputes that have been described in sources, demonstrate clearly that intellectuals in Tallinn were familiar with both the writings of theologians critical toward the "new prophethood" and with those defending it. Works on the matter of Tallinn's clergymen were in turn known outside of Estonia, as well.

Reception of visionism in Tallinn in the 1640s and early 1650s is considered also in the article "“Uue vagaduse” otsinguid. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas” (“In Search of “New Piety”. Andreas Sandhagen and Orthodox Lutheranism in Tallinn”). The article gives an overview of a central figure in the visionism-dispute – Andreas Sandhagen, deacon at St. Olaf's church, mentioned above. The article looks into his activities as a clergyman and into his theological views and social network. Born in 1612 in the town of

Nordhausen in Thüringen, Central Germany, Andreas Sandhagen came from a well-known clerical family, members of which included, for example, the renowned Pietistic theologian Caspar Hermann Sandhagen (1639–1697). After his studies at the universities of Greifswald and Königsberg, Sandhagen came to Tartu (Dorpat) and enrolled at the *Academia Gustaviana* in 1638. In 1639, he became the secretary of the *Academia*, and from 1643, Sandhagen served as the professor of history and ethics. Already during his Tartu years, Sandhagen developed a relationship with the social circle around Tallinn's Gymnasium (grammar school). Upon the invitation of Tallinn's town council, Sandhagen took up the position of deacon at Tallinn's St. Olaf's Church – a position he held until his death from the 1657 plague. In 1648, he briefly worked as a professor at the gymnasium as well. When he died, Sandhagen left behind an extensive library, one of the largest in Tallinn at the time with over 600 volumes. As was typical for clergymen at the time, the collection mainly comprised works of theology, philosophy, linguistics and history, and renowned authors of Antiquity.

The article attempts to explain the deviation from Orthodox Lutheranism attributed to Sandhagen in earlier research – his sympathy toward visionism and so-called Lutheran syncretism, and his alleged involvement in the Rosicrucian movement. Thanks to sources preserved at the Tallinn City Archives and the National Archives of Estonia it has been possible to analyse Sandhagen's relationship with visionism thoroughly. Leading church figures of Estonian provincial and Tallinn's clergy were of the opinion that there can be no other true prophets except for those of the Old Testament. Andreas Sandhagen, however, was one of the Lutheran theologians who thought it necessary to distinguish between visions of divine origin and visions of un-divine origin and, based on that distinction, to respect them or not. Sandhagen's view on visionism has been documented in printing – in the 1649 book “*Discussio Nugarum Stolterfothicarum*” by Jacob Fabricius, a known advocate of the “new prophethood”, Sandhagen's support of Fabricius' tractate on the essence of visions has been highlighted.

Claims that Sandhagen's attitude toward syncretism was favourable is supported by his friendship with Georg Calixtus (1586–1656), professor of philosophy and philology at Helmstedt. The article examines this relationship based on a letter Sandhagen sent to Calixtus in 1649. The syncretistic branch of Lutheranism, which was based on Calixtus' arguments, looked to find ways to reconcile different Christian confessions. The syncretistic controversy of the 1640s that developed between the supporters of Calixtus (Königsberg University circles), and orthodox Lutherans (theologians at Wittenberg and Leipzig) became the most significant internal debate in Lutheranism of the second half of the 17th century. There were supporters of syncretistic ideas in Tartu in the 1640s as well, and it is likely that Sandhagen was one of them. Sandhagen's connections to syncretistic circles in Germany and his close relationship to Calixtus is further substantiated by his private correspondence recently

discovered at the Gottfried Wilhelm Leibniz Library (Hannover) by an Estonian researcher Kristi Viiding.

Sandhagen's alleged involvement in the Rosicrucian movement, widely echoed in European academic circles in the 17th century, could not be substantiated by sources. Rosicrucianism was one of several religious, cultural, and spiritual movements in the Early Modern Period that bordered on mysticism. Rosicrucians were to a large extent inspired by the views of Valentin Weigel, a popular 17th century mystical writer. A Rosicrucian association did exist in Tartu when Sandhagen arrived there in 1638, and a reference to Sandhagen's "Weigelian" views has been found in a source – Sandhagen's interest in the movement is therefore likely, but at this stage of research it would be inappropriate to claim anything more.

With his obvious visionism-friendliness, his possible sympathy toward Weigel, and his connections to supporters of syncretistic movement in Lutheranism, Sandhagen stands out among other Tallinn clergymen as a religious nonconformist. But as it always is with individual life stories, Sandhagen's tale sheds light on the overall religious milieu of Tallinn and ties into the overall context of 17th century Lutheranism. Despite his opposition to church authorities of the Estonian province and Tallinn's clergy, and his deviation from "true" doctrine, Sandhagen remained in pastoral office until his death – this indicates that in 17th century Tallinn, Orthodox Lutheranism was far more complex and tolerant than often depicted in historiography.

Historiography on the church life of Estonians in Early Modern Period Tallinn is mainly based on the written heritage of Georg Müller, deacon at the Church of the Holy Spirit. This is due to the fact that besides Müller's texts of his Estonian language sermons and the notebook of his "accidents" (Germ. *Akzidentien*) – payments for religious services – no other eloquent sources on the church and Tallinn's Estonians of the 16th and 17th centuries have survived. In this thesis, the topic of the church life of Estonians is also represented by an article based on Müller's heritage: "Die Predigten und das "Akzidentienbuch" des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts" ("The Sermons and the "Akzidentienbuch" of Georg Müller. The Work and Everyday Life of a Pastor of Tallinn's Estonians at the Beginning of the 17th Century"). From a wider perspective, the article also adds to the German Early Modern Period ecclesiastical historiography, as it offers a glimpse into the life and work of a clergyman in Tallinn, a town that belonged to the German Lutheran culture realm.

Through Müller's sermons and the notebook of his accidents, the article endeavours to shed light on the professional life of a pastor of Estonians at the beginning of the 17th century. The introductory part gives an overview of what is known of Tallinn's Estonians and their relationship to the Lutheran church during the 16th century, of Müller's persona, his collection of sermons, the book of his accidents, and of earlier research concerning him and his work. Müller's sermons mostly focus on explaining church hymns and Bible passages, but they also touch upon current events of the time: the Swedish military presence in

Tallinn during the Swedish-Polish War in 1600, the crop failure of 1601, the famine and earthquake of 1602, and the plague of 1603. Müller's descriptions on the aftermath and consequences of these tragedies are well-known through historiography.

With the help of Müller's sermons, the article takes a closer look at how and about what Müller, as a German clergyman, spoke of to an Estonian church congregation, how he saw the relationship Estonians had with religion and the church, and what kind of problems he faced when educating Estonians in matters of faith. For Müller's sermons, his Estonian congregation was both the collective audience and a topic matter. Müller critiqued the members' singing skills, condemned their inappropriate behaviour at church, and their indifference to ecclesiastical matters. The sermons demonstrate which religious dogmas proved most difficult for Estonian people to comprehend; for example, they did not believe in resurrection, nor did they understand the notion of the Trinity.

Müller's sermons show that when explaining religion to Estonians, he relied on contemporary theological literature and followed the established principles and devices of German Lutheran sermon culture. This indicates that in his work with his Estonian congregation, Müller relied on the same basic principles he would have used had he been instructing a German congregation. The chapters of Tallinn's church order that deal with religious instruction state that to all clergymen and congregations, the same rules and regulations applied. Even though Estonians had been raised in the spirit of Lutheranism for as long as the Germans, their understanding of it and their overall level of education must have been significantly different. Germans were taught in public Latin school, while most Estonians' education was usually confined to the elementary church school teaching. Additionally, German congregations were socially more heterogenous, with members including both common folk and highly educated councilmen. Furthermore, German congregations used catechisms and other religious texts already printed in German in the 16th century; at the same time, we have only fragmentary reports of some 16th century Estonian-language texts of religious instruction. All this begs the question: what were Müller's sermons like in terms of quality and content, compared to the religious instruction received by Tallinn's German and Swedish congregations? Was the level of discipline at church services higher for the latter two? Were German and Swedish congregations better at singing? Sources do not provide answers to these questions because no written materials of German or Swedish sermons in Tallinn have survived. The only text that can be used for any sort of comparison is a 1640s postil by Heinrich Stahl, a prominent clergyman of the Estonian, later of the Ingrian province. This postil was basically a 'model sermon' meant to serve as an auxiliary to clergymen, and as such, it is inherently different from the real sermons of Müller, which were targeted at a specific group of people, and addressed and reflected actual circumstances.

Unlike his sermons that only concerned his Estonian congregation at the Church of the Holy Spirit, the other side of Müller's work, reflected in the book of his accidents, dealt with all nationalities and social groups, from wealthy

citizens and the nobility to commoners and the almshouse poor. Interestingly, there is only one instance in the book where it has been specifically highlighted that the deceased was Estonian, in other instances a person's Estonian heritage can be deduced based on their name or profession. Müller's sermons constitute a rare and invaluable source in terms of the Estonian language and ecclesiastical history, Müller's book of accidents on the other hand, is a unique document not only for Tallinn and Estonia, but for Early Modern Period German Lutheranism as a whole. It is likely that many clergymen kept similar ledgers of their financial matters, but as these were personal documents, they have survived only in exceptional cases. Together, Müller's sermons and his book of accidents provide a candid insight into the many aspects of his work during his years as a clergyman.

To sum up, this thesis adds to our knowledge of the ecclesiastical history of Swedish-era Tallinn in several different aspects. The articles explain the circumstances of the perseverance and the eventual abolishment of Tallinn's ecclesiastical autonomy more thoroughly than has been done before. It is the first time that a systematic overview of the development and establishment of Tallinn's church order has been given, its production date ascertained, and its essence analysed. The research demonstrates that the church order of Tallinn incorporated the changes brought about by the Reformation and reinforced them with the necessary theological argumentation, as was done for many post-Reformation church orders all over Germany. With the example of the 1662 conflict between the town council and the town clergy a fundamental issue of Early Modern Period society has been highlighted – the collision of the competences of the religious and the secular sphere in Tallinn. With the example of the animated reaction generated by the popular religious movement of so-called visionism, the thesis hopes to balance the image of Tallinn's religious milieu often described as "stagnant Lutheranism"; instead, what becomes apparent from the visionism episode is Tallinn's susceptibility to the religious explorations spreading in Germany. Focusing on these topics within the wider context of the development of Lutheranism has enabled us to recognize with greater clarity the importance of the church and confession, and the entwinement of the secular and the religious in 16th–17th century Tallinn. The research demonstrates that in spite of its location at the periphery of the Lutheran world, Tallinn's religious life did not lag behind its overall developments.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Lea Kõiv
Sünniaeg: 22. oktoober 1961, Haapsalu
Kodakondsus: Eesti
Kontaktid: Tallinna Linnaarhiiv, Tolli 6, 10 133 Tallinn
lea.koiv@tallinnlv.ee; +372 5343 9219

Hariduskäik

2006 Tartu Ülikool, MA (ajalugu)
1984 Tartu Riiklik Ülikool (ajaloolane, ajaloo ja ühiskonnaõpetuse
õpetaja)

Teenistuskäik

1984–1991 Tallinna 8. Keskkool, ajalooõpetaja
1991–1996 Tallinna Linnaarhiiv, teadur
1996–2020 Tallinna Linnaarhiiv, juhataja asetäitja
2021– ... Tallinna Linnaarhiiv, arendusjuht

Peamised uurimishuvid

Kirik, riik ja ühiskond varauusaegses Tallinnas ja Eestis; Tallinna Linnaarhiivi ja eesti arhiivinduse ajalugu

Väitekirjaga seotud publikatsioonid

Kõiv, Lea. „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuseküsimuste teoloogiline deduktsioon“: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Piret Lotman (koostaja). Ajalookirjutaja aeg (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. A, Raamat ja aeg, 1). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008, lk 63–90.

Kõiv, Lea. „Visionismus“ in Tallinn (Reval) in den 1640-er–1650-er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk (Hgg.). Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2012, lk 139–162.

Kõiv, Lea. „Uue vagaduse“ otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2013, 2, lk 16–43.

Kõiv, Lea. Reval und die Kirchenpolitik Schwedens. – Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Põltsam-Jürjo (Hgg.). Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015, lk 227–255.

Kõiv, Lea. Tallinna kirik Rootsi ajal. – Riho Altnurme (koostaja). Eesti kiriku ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 141–143.

- Kõiv, Lea.** Kirikuelu. – Kõiv, Lea (koostaja); Tiina Kala (peatoimetaja), Toomas Tamla (toimetaja). Tallinna ajalugu, 2, 1561–1710. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, lk 195–215.
- Kõiv, Lea.** Kool ja haridus. – Lea Kõiv (koostaja), Tiina Kala (peatoimetaja), Toomas Tamla (toimetaja). Tallinna ajalugu, 2, 1561–1710. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, lk 227–244.
- Kõiv, Lea.** Kirikuelu ja usulised liikumised. – Kala, Tiina (koostaja, peatoimetaja); Lea Kõiv (koostaja), Olev Liivik (koostaja). Tallinna ajalugu, 3, 1710–1917. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk 243–254.
- Kõiv, Lea.** Die Predigten und das „Akzidentienbuch“ des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts. – Susanne Hose, Madlena Mahling, Friedrich Pollack (Hgg.). Reformation und Ethnizität. Sorben, Letten und Esten im 16. und 17. Jahrhundert (Schriften des Sorbischen Instituts, 67 / Spisy Serbskeho instituta, 67; Einzelveröffentlichungen der Baltischen Historischen Kommission). Bautzen: Domowina-Verlag, 2019, lk 127–147.
- Kõiv, Lea.** Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 15 (2020), lk 93–120.
- Kõiv, Lea.** „Kõigi maade ja linnade kiiduväärsel eeskujul“: Tallinna 1606. aasta kirikukord. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega, koostaja Katre Kaju (Rahvusarhiivi toimetised, 4 (35)). Tartu: Rahvusarhiiv, 2021 (ilmumas).

CURRICULUM VITAE

Name: Lea Kõiv
Date of birth: 22. oktoober 1961, Haapsalu
Citizenship: Estonian
Contact: Tallinn City Archives, Tolli 6, 10 133 Tallinn
lea.koiv@tallinnlv.ee; +372 5343 9219

Education

2006 University of Tartu, MA (history)
1984 State University of Tartu (historian, teacher of history)

Career

1984–1991 The 8th Secondary School of Tallinn, teacher of history
1991–1996 Tallinn City Archives, researcher
1996–2020 Tallinn City Archives, deputy director
2021– ... Tallinn City Archives, head of development

Main research interests

Church, state and society in the Early Modern Tallinn and Estonia; the history of Tallinn City Archives

Publications related to the dissertation

Kõiv, Lea. „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon”: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Piret Lotman (koostaja). Ajalookirjutaja aeg (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11. A, Raamat ja aeg, 1). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008, lk 63–90.

Kõiv, Lea. „Visionismus” in Tallinn (Reval) in den 1640-er–1650-er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk (Hgg.). Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2012, S. 139–162.

Kõiv, Lea. „Uue vagaduse” otsingul. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2013, 2, lk 16–43.

Kõiv, Lea. Reval und die Kirchenpolitik Schwedens. – Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Pöltsam-Jürjo (Hgg.). Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015, S. 227–255.

Kõiv, Lea. Tallinna kirik Rootsi ajal. – Riho Altnurme (koostaja). Eesti kiriku ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 141–143.

- Kõiv, Lea.** Kirikuelu. – Kõiv, Lea (koostaja); Tiina Kala (peatoimetaja), Toomas Tamla (toimetaja). Tallinna ajalugu, 2, 1561–1710. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, lk 195–215.
- Kõiv, Lea.** Kool ja haridus. – Lea Kõiv (koostaja), Tiina Kala (peatoimetaja), Toomas Tamla (toimetaja). Tallinna ajalugu, 2, 1561–1710. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, lk 227–244.
- Kõiv, Lea.** Kirikuelu ja usulised liikumised. – Kala, Tiina (koostaja, peatoimetaja); Lea Kõiv (koostaja), Olev Liivik (koostaja). Tallinna ajalugu, 3, 1710–1917. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2019, lk 243–254.
- Kõiv, Lea.** Die Predigten und das „Akzidentienbuch“ des Diakons Georg Müller. Amt und Alltag eines Seelenhirten der Revaler Esten am Anfang des 17. Jahrhunderts. – Susanne Hose, Madlena Mahling, Friedrich Pollack (Hgg.). Reformation und Ethnizität. Sorben, Letten und Esten im 16. und 17. Jahrhundert (Schriften des Sorbischen Instituts, 67 / Spisy Serbskeho instituta, 67; Einzelveröffentlichungen der Baltischen Historischen Kommission). Bautzen: Domowina-Verlag, 2019, S. 127–147.
- Kõiv, Lea.** Die „Christliche Kirchenordnung der Stadt Reuall“. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 15 (2020), S. 93–120.
- Kõiv, Lea.** „Kõigi maade ja linnade kiiduväärsel eeskujul“: Tallinna 1606. aasta kirikukord. – Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega, koostaja Katre Kaju (Rahvuserhiivi toimetised, 4 (35)). Tartu: Rahvuserhiiv, 2021 (ilmumas).

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Pöldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Roht mets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.